

УДК 930.2:929КОНОВАЛЕЦЬ

Василь ФУТАЛА

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

Проаналізовано історіографічні джерела, що висвітлюють життя та діяльність Є. Коновальця. З'ясовано етапи та особливості розвитку проблеми в різних соціокультурних умовах, виокремлено основні напрями досліджень, персоніфіковано науковий доробок істориків, окреслено коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями наукових досліджень.

Ключові слова: Є. Коновалець, УВО, ОУН, історіографія, український націоналізм, біографічні знання, історичний портрет.

Є. Коновалець належить до тих історичних діячів, чия постать привертала і продовжує привертати увагу істориків, публіцистів і політиків. Жанрово різноманітна література про Є. Коновальця та національно-визвольні змагання українців, без сумніву, потребують історіографічного аналізу. Тому метою статті є систематизувати праці про життєвий шлях Є. Коновальця, виявити важливі тенденції та накреслити шляхи наукових пошуків.

Є. Коновалець увійшов в історію українських визвольних змагань як талановитий організатор і керівник УВО й ОУН. Його ім'я часто фігурує у спогадах учасників революційних подій¹ та у працях напівмемуарного характеру². Зазвичай автори оперували великою кількістю фактографічного матеріалу, уникаючи характеристик. І це зрозуміло: потрібно було ще осмислити місце і роль історичного діяча в доленосних для України подіях.

Перша книга про Є. Коновальця вийшла друком у Парижі невдовзі після Роттердамської трагедії³. У цьому виданні не було документальних фактів чи наукових гіпотез, це спроба звеличення непересічної особистості. Перший нарис про голову ОУН з'явився через десять років після його трагічної загибелі. Це був посмертний твір О. Кандиби – відомого українського поета, члена Проводу українських націоналістів (ПУН) з 1937 р. Тут Є. Коновалець постав як “людина великого політичного

¹ *Безручко М.* Січові стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко. – Каліш, 1932. – 82 с.

² *Стефанів З.* Українські збройні сили в 1917–1921 рр. Воєнно-історичний нарис / З. Стефанів. – Коломия, 1935. – Ч. 1. – 123 с.; *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 / О. Думін. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.; *Історія українського війська: у 3-х ч.* – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – VIII, 568 с.; *Українські січові стрільці. 1914–1920 / [за ред. Б. Гнаткевича та ін.].* – Львів: Накл. ювілейного комітету, 1935. – 160 с.

³ *Євген Коновалець.* – Париж: Б.в., 1938. – 110 с.

хисту, суверенний стратег революції й тактик суспільно-політичної роботи”⁴. У повоєнні роки написано ще декілька досліджень. Зокрема, професор Українського вільного університету у Мюнхені Ю. Бойко порушив питання про Коновальця як керівника націоналістичного підпілля у Наддніпрянській Україні⁵. У 1970-х роках автор доповнив свою розвідку новими фактами⁶. Член ПУН, головний редактор “Сурми”, “Розбудови нації” та інших націоналістичних часописів В. Мартинець видав книгу про історію українського організованого націоналізму⁷. У когорті діячів націоналістичного руху 1920-х рр. Є. Коновалець займає почесне місце. Вдало узагальнили діяльність ОУН за 25 років чільні діячі цієї організації, видавши у Парижі збірку статей “Організація Українських Націоналістів. 1929–1954”⁸. У студіях О. Бойків, Д. Андрієвський, Є. Онацький⁸ трактують Є. Коновальця як провідника нації. Перша ґрунтовна праця вийшла до 20-х роковин пам’яті полковника, її автором був П. Мірчук. У книзі чимало фактологічного матеріалу а також глибоких узагальнень про діяльність ОУН. Зокрема, дослідник виділив три основні риси Коновальця: безкомпромісність, вірність державницьким традиціям і соборництво⁹.

Бойовим побратимом Є. Коновальця був Р. Дашкевич. Він належав до ініціаторів і організаторів січово-стрілецького руху в Галичині, засновників Галицько-буковинського куреня січових стрільців, командував гарматною батареєю, а згодом бригадою січових стрільців. Р. Дашкевич опублікував книгу спогадів про бойовий шлях артилеристів у 1918–1919 рр.¹⁰, у якій є немало відомостей про Є. Коновальця. Київським січовим стрільцем, зокрема Є. Коновальцю, відведено належне місце в історико-мемуарній праці С. Ріпецького¹¹. Надзвичайно важливими є й нариси з історії Української революції 1917–1921 рр. колишнього прем’єр-міністра уряду УНР І. Мазепи¹² та генерала Армії УНР О. Удовиченка¹³.

Подією у науковому житті української діаспори став вихід у світ збірника спогадів, документів і статей “Євген Коновалець та його доба” (1974). Передумови

⁴ *Олесь О.* [Кандиба О.] Євген Коновалець. Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота / О. Олесь. – На чужині, 1948. – С. 25.

⁵ *Бойко Ю.* Євген Коновалець і осередньо-східні землі / Ю. Бойко. – На чужині, 1947. – 64 с.

⁶ *Його ж.* Націоналізм на СУЗ у добі Коновальця / Ю. Бойко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 577–617.

⁷ *Мартинець В.* Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – Вінніпег: Видання ПУН. На скитальщині, 1949. – LXXVI, 349 с.

⁸ *Бойків О.* Командир – Державний муж – Творець організованого націоналізму / О. Бойків // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж; На чужині, 1955. – С. 49–68; *Андрієвський Д.* Міжнародна акція ОУН / Д. Андрієвський // Там само. – С. 141–166; *Онацький Є.* У вічному місті / Є. Онацький // Там само. – С. 167–186.

⁹ *Мірчук П.* Євген Коновалець (у 20-річчя смерті) / П. Мірчук. – Торонто: Видавничка спілка “Гомін України”, 1958. – С. 59–60.

¹⁰ *Дашкевич Р.* Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 208 с.

¹¹ *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецьтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 367 с.

¹² *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Ч. 1: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – 206 с.

¹³ *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – Вінніпег: Вид. хорунжий УСС Д. Микитюк, 1954. – 175 с.

формування характеру та світогляду керівника визвольного руху, зокрема, вплив родинного оточення на становлення особистості проаналізували О. Грицай, С. Шах та О. Зінкевич. Другий розділ книжки “У полум’ї війни і революції” містить публікації М. Єремїва, А. Мельника, Д. Герчанівського і М. Кураха. Висвітлено революційні події 1917–1920 рр., у яких гартувалися організаторські здібності Є. Коновальця. Його роль у формуванні збройних сил Центральної Ради, на думку члена УЦР М. Єремїва, була вирішальною. Більше того, у спогадах він стверджує: якби на час Брестських переговорів було втрачено контроль над Києвом і делегації держав, які брали участь у перемовинах, не отримали б підтвердження, що українці контролюють Київ, Брестський договір не було б підписано, а відтак – Україна не була б визнана як незалежна держава¹⁴. Такої ж думки дотримується у своїх спогадах і А. Мельник¹⁵.

У розділі “УВО – підземне військо України” З. Книш, О. Навроцький, М. Бажанський, О. Мельникович навели маловідомі факти з політичного життя Західної України 1920-х рр., настрої покоління Є. Коновальця, а також різні погляди на історичні події. І. Кедрин-Рудницький на підставі своїх зустрічей із Коновальцем створив його психологічний портрет. Талановитий журналіст намагався спростувати усталений погляд на Коновальця як героя, для автора він державний діяч. “Героїв було і є багато, а державних мужів та індивідуальностей – мало, напрочуд мало”, – писав І. Кедрин-Рудницький¹⁶. Порівнюючи С. Петлюру з Є. Коновальцем, дослідник звернув увагу на те, що перший свою енергію спрямував “на консолідування еміграції довкола закордонного центру УНР та на дипломатичну діяльність”, а другий діяв у напрямку “поглиблення ідеології українського самостійництва і соборництва у громадянстві, на збереження безперервності активної боротьби проти окупантів”¹⁷.

У розділі “ОУН у боротьбі з окупантами” висвітлено події, які зумовили заснування ОУН. Про це розповіли ті, хто створював націоналістичну організацію: О. Бойдуник, С. Ленкавський, Ю. Артюшенко, Є. Врецьона, В. Янів. Особливо виразно відтворено атмосферу Установчого конгресу ОУН та роль у ньому Є. Коновальця. В інших розділах книги проаналізовано діяльність оунівців поза межами України, міжнародну політику ПУН, з’ясовано обставини загибелі Є. Коновальця. Окремим напрямом дослідження у перше повоєнне десятиліття стала тема ліквідації відомого діяча ОУН. На початку 1950-х рр. Я. Чиж (Я. Кутько) написав працю у трьох частинах¹⁸. Через три десятки років у видавництві Ю. Середяка вийшов у світ збірник “Шляхом на Роттердам”, де вміщено розповіді-роздуми Є. Онацького, Д. Андрієвського, О. Семененка, З. Ірчанського та Я. Гайваса. Автори писали про московських агентів у ЗЧ ОУН, їхні зв’язки з головою ПУН, полемізували про особу Полуведька тощо. Слушною нам видається думка Д. Андрієвського: “Чинники ОУН

¹⁴ *Єремїв М. Є. Коновалець на тлі української визвольної боротьби / М. Єремїв // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 142–146.*

¹⁵ *Мельник А. Київ – Мотовилівка – Карабичів / А. Мельник // Там само. – С. 166–167.*

¹⁶ *Кедрин-Рудницький І. Видатна індивідуальність / І. Кедрин-Рудницький // Там само. – С. 355.*

¹⁷ Там само. – С. 345.

¹⁸ *Кутько Я. Пекельна машина в Роттердамі: Історія убивства полк. Євгена Коновальця на основі тогочасних матеріалів та сучасних свідчень / Я. Кутько. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: З друкарні “Народної Волі” – органу Українського Робітничого Союзу, 1952–1953. – Ч. 1: На авансцені. – 1952. – 64 с.; Ч. 2: За лаштунками підпілля. – 1953. – 48 с.; Ч. 3: П’ята колумна Валуха. – 1953. – 48 с.*

допустилися, безперечно, багатьох помилок, коли не потрапили виявити провокаторів, які створили сітку навколо полковника Коновальця, коли не змогли запобігти трагедії в Роттердамі”¹⁹. Українські дослідники одностайні у тому, що напередодні Другої світової війни втрата Провідника стала фатальною. За словами відомого письменника і члена ОУН Уласа Самчука, бомба, підсунута Є. Коновальцю у Роттердамі, на всі сто відсотків спаралізувала можливості українських визвольних змагань²⁰.

Не можна оминати увагою праць З. Книша і П. Мірчука, які стосуються історії УВО та ОУН²¹. Автори належали до різних напрямів історіографії українського організованого націоналізму: перший – до мельниківського, другий – до бандерівського. Дуже часто їхні наукові позиції були діаметрально протилежними. Обидва дослідники відзначають моральні якості та організаційні здібності Євгена Коновальця.

Чимало публікацій про Є. Коновальця з’явилося на шпальтах часописів “Авангард” і “Визвольний шлях”. У статтях О. Ковалю, А. Бедрія, М. Сулятича, Б. Лівчака, О. Стеціва, В. Олеськіва²² та ін. багато публіцистики, глорифікації Коновальця, але мало виважених оцінок та аналізу діяльності Провідника національно визвольної боротьби.

Негативний образ Є. Коновальця створили українська радянська і польська історіографії. Історики УРСР переважно навішували ярлики. Так, наприклад, А. Лихолат, описуючи події в Україні впродовж 1917–1920 рр., лише один раз згадав Є. Коновальця, який відрізнявся... “особливою жорстокістю в розправах із робітниками”²³. У працях С. Даниленка, В. Замлинського, В. Чередниченка²⁴ та ін. Євген Коновалець – штатний агент німецької розвідки. Всупереч історичній правді вони стверджували, що він став жертвою абверу. З подібних позицій розглядали діяльність голови УВО і ОУН деякі польські історики: Р. Тожецький,

¹⁹ *Онацький Є.* Шляхом на Роттердам / Є. Онацький. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середяка, 1983. – С. 154.

²⁰ *Самчук У.* На білому коні. Спомини і враження / У. Самчук. – Вінніпег: Видання Товариства “Волинь”, 1972. – С. 55.

²¹ *Книш З.* Власним руслом: Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1966. – 184 с.; *Його ж.* На повні вітрила!: (Українська військова організація в 1924–1926 роках). – Торонто: Срібна Сурма, 1970. – 423 с.; *Його ж.* Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927–1929 роках. – Торонто: Срібна Сурма, 1967. – 471 с.; *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – Т. 1: 1920–1939 / [за ред. С. Ленкавського]. – 639 с.

²² *Коваль О.* Євген Коновалець на тлі боротьби за державність / О. Коваль // Авангард (Лондон). – 1963. – № 2. – С. 31–35; *Бедрій А.* Воїни полковника Коновальця на Далекому Сході / А. Бедрій // Визвольний шлях (Лондон). – 1988. – Кн. 10. – С. 1260–1263; *Сулятич М.* Великий провідник національно-визвольної боротьби України / М. Сулятич // Там само. – 1983. – Кн. 7. – С. 806–813; *Лівчак Б.* Полковник Євген Коновалець / Б. Лівчак // Там само. – 1988. – Кн. 6. – С. 651–657; *Стеців О.* Євген Коновалець – послідовний соборник / О. Стеців // Там само. – 1989. – Кн. 7. – С. 787–793; *Олеськів В.* В поклони основоположників ОУН / В. Олеськів // Там само. – 1988. – Кн. 7. – С. 771–777.

²³ *Лихолат А.* Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти / А. Лихолат. – Москва: Наука, 1970. – С. 281.

²⁴ *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка) / С. Даниленко. – Київ: Наук. думка, 1970. – 360 с.; *Замлинський В.* Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1969. – 167 с.; *Чередниченко В.* Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – Київ: Політвидав України, 1978. – 334 с.

В. Желенський, А. Щесняк і В. Шота²⁵. Особливо намагався знеславити український національно-визвольний рух під керівництвом ОУН Е. Прус²⁶.

Після 1991 р. відбулися якісні зміни у вивченні українського націоналістичного руху. Праці дослідників із діаспори стимулювали пошукову роботу їхніх ідейних однодумців в Україні. Так, з'явилися науково-популярні дослідження О. Гаврильченка і А. Коваленка, Т. Головка, Г. Дем'яна, Я. Сватка²⁷ та ін. У видавництві “Червона Калина” в 1993 р. побачила світ книга про життєвий шлях Є. Коновальця²⁸. Більшість матеріалів узяті з еміграційних видань – “Євген Коновалець та його доба”, “ОУН: 1929–1954”, “Шляхом на Роттердам”. Фондація ім. О. Ольжича видала збірник “ОУН: минуле і майбуття”. Серед низки публікацій, які стосувалися головних фігурантів українського націоналістичного політикуму, привертає увагу стаття А. Жуковського. Автор окреслив силует Є. Коновальця. Цікавими є оцінки-висновки історика. На його думку, феномен Січових стрільців полковника Є. Коновальця полягав у тому, що вони “не переходили з одного табору в інший, а постійно стояли на боці легальної національної влади за однієї умови, щоб вона була вірна ідеї суверенності і самостійності Української Держави”²⁹.

Справді наукове осмислення проблеми започаткував А. Кентій, праці якого з історії УВО й ОУН³⁰ значною мірою ґрунтуються на матеріалах т. зв. “Празького архіву”³¹. Відомий учений-архівіст, член робочої групи з вивчення проблематики ОУН–УПА при Інституті історії України НАНУ позитивно характеризує Є. Коновальця.

Праці А. Кентія стимулювали молодшу генерацію істориків. Наприклад, М. Ковальчук, використавши мемуарну літературу, архівні документи, дійшов висновку, що Є. Коновалець став однією з провідних фігур серед військових кіл

²⁵ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 379 s.; *Szcześniak A. B.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.; *Żeleński W.* Zabójstwo ministra Pierackiego / Władysław Żeleński. – Warszawa: “Iskry”, 1995. – 175 s. (Вперше праця опублікована в 25-у числі “Zeszytów Historycznych” за 1973 рік).

²⁶ *Prus E.* Herosi spod znaku tryzubca: Konowalec – Bandera – Szuchewycz / Edward Prus. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 348 s.

²⁷ *Гаврильченко О.* Контрреволюціонер чи захисник державності: Є. Коновалець / О. Гаврильченко, А. Коваленко // Київ. – 1991. – № 10. – С. 103–106; *Головка Т.* “Залізний командир” / Т. Головка // Наука і суспільство. – 1993. – № 9/10. – С. 14–21; *Його ж.* Людина з псевдонімом “Віра” (Портрет Євгена Коновальця) // Пам’ять століть. – 1994. – № 1. – С. 70–75; *Дем’ян Г.* В ідеалах Євгена Коновальця – сила України / Г. Дем’ян // Воля і Батьківщина. – 1998. – Ч. 3. – С. 81–94; *Сватко Я.* Євген Коновалець і справа його життя / Я. Сватко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2001. – 40 с.

²⁸ Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів: Червона Калина, 1993. – 328 с.

²⁹ *Жуковський А.* Євген Коновалець – у 55-річницю смерті / А. Жуковський // ОУН: минуле і майбуття / [відп. ред. С. Таран]. – Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 38.

³⁰ *Кентій А.* Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис / А. Кентій. – Київ, 1998. – 81 с.; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – Київ, 1998. – 201 с.

³¹ *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення / Л. Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30; *Кентій А.* Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького Архіву” / А. Кентій // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49.

УНР із часу антигетьманського повстання³². Дослідник не ідеалізує героя, вказуючи на нерішучість на посту командуючого Східним фронтом у 1919 р.³³ В іншій публікації М. Ковальчук піддав ревізії усталений у мемуарній і науковій літературі погляд на історію створення УВО та роль у цьому процесі Є. Коновальця. Автор стверджує, що на початковому етапі мережу Організації розбудовував львівський гурток Січових стрільців, створений із ветеранів УГА. Цей гурток лише спорадично контактував із Є. Коновальцем, який до приїзду 20 липня 1921 р. практично не мав уявлення про масштаб організаційної роботи львівських січовиків. Львівська група Січових стрільців діяла фактично незалежно від Стрілецької ради, прагнучи лише продовжити боротьбу проти поляків і ставлячись без пієтету до планів Коновальця відновити січово-стрілецьку організацію. Тобто, останній, на думку Ковальчука, не стояв безпосередньо біля витоків УВО³⁴. Ці та інші висновки автора лягли в основу його монографічного дослідження, що опубліковане 2010 р.³⁵.

Не менш цікавою є публікація О. Дарованця³⁶. Автор навів низку аргументів на користь “традиційної” версії початкового періоду історії УВО. Цю організацію було створено влітку-восени 1920 р., а її організаційне оформлення завершилося 1921 р.; надзвичайно важливу роль у процесі творення УВО відіграли колишні вояки Корпусу січових стрільців та Української Галицької армії, причому перші були ініціаторами створення підпільної мережі і в Західній, і в Східній Україні, а другі стали кадровою основою Організації в Галичині. Є. Коновалець безпосередньо визначив ідеологічні та організаційні засади УВО, тому у 1921 р. не виявилось серйозної альтернативи його кандидатурі на пост керівника організації.

Історико-правове дослідження про січових стрільців київського формування опублікував В. Довбня. Дослідник проаналізував законодавчі акти урядів Української Народної Республіки (доби Центральної Ради та Директорії) і Української Держави (доби гетьманату), нормативно-правові акти їхніх військових відомств і розпорядчі документи різних формацій, які регламентували організацію і діяльність військових формувань України доби визвольних змагань на різних етапах державотворення. Автор висвітлив процес становлення українських збройних сил, окреслив систему правових норм, якими було забезпечено організацію та діяльність січових стрільців, з’ясував роль цього формування в охороні здобутків української революції від зовнішніх посягань³⁷.

І. Дерев’яний зосередив увагу на проникненні в ОУН радянської агентури³⁸. Основними джерелами його наукової розвідки стали документи, що зберігаються

³² Ковальчук М. На чолі січових стрільців / М. Ковальчук // Пам’ять століть. – 2001. – № 4. – С. 95.

³³ Там само. – С. 96.

³⁴ Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. / М. Ковальчук // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2006. – 36. 7. – С. 63–77.

³⁵ Його ж. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / М. Ковальчук. – Київ: Українська видавнича спілка імені Юрія Липи, 2010. – 288 с.

³⁶ Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922) / О. Дарованець // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – 36. 11. – С. 5–60.

³⁷ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності / В. Довбня; за наук. ред. проф. П. П. Михайленка. – Київ: Текст, 2002. – 220 с.

³⁸ Дерев’яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова / І. Дерев’яний // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – 36. 8. – С. 102–117.

у фондах “Архіву ОУН” у Києві. Він проаналізував зокрема листування Є. Коновальця з Р. Барановським і П. Судоплатовим протягом 1936–1937 рр., а також спогади членів ПУНу (Д. Андрієвського, Я. Барановського, Р. Сушка, О. Сеніка та ін.) про події 1933–1938 рр., пов’язані з діяльністю агентів радянської розвідки В. Хом’яка та П. Судоплатова. Дослідник виділив три етапи операції зі знищення Є. Коновальця. Загибель лідера ОУН, як слушно зауважив І. Дерев’яний, обезголовила націоналістичний рух та прискорила розкол у його рядах. Але вона також підштовхнула до створення нової структурної одиниці в ОУН – Служби безпеки³⁹.

Методи боротьби радянських спецслужб із українським націоналізмом у 1933–1943 рр. вивчав авторитетний вчений В. Косик⁴⁰. Заслуга автора полягає, по-перше, у введенні до наукового обігу раніше невідомих історикам документів із німецьких архівів, що вносять корективи до усталених уявлень про контакти ОУН із військовими структурами III Райху; по-друге, у створенні психологічних портретів радянських агентів, котрі проникли в керівництво націоналістичної організації; по-третє, у спростуванні багатьох вигадок П. Судоплатова щодо його агентурної роботи у Проводі українських націоналістів. На думку В. Косика, однією з причин убивства Є. Коновальця було його рішення скликати Збір ОУН за участю представників із України. На зібранні планували упорядкувати внутрішньоорганізаційні питання, зокрема, розв’язати проблему персонального складу ПУН та усунути непорозуміння між “Закордоном” та “Краєм”. Це, безперечно, суперечило планам “Центру” в Москві, які прагнули не лише послаблення, а й знищення українського націоналістичного руху⁴¹.

15 червня 2011 р. у Львові відбулася Всеукраїнська наукова конференція “Постать на тлі епохи: до 120-річчя з дня народження Євгена Коновальця”, яку організували Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет ім. Івана Франка та Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Матеріали наукового форуму опубліковані у шістнадцятому числі збірника “Український визвольний рух”. Зокрема, О. Ісаюк, розглянувши період навчання Є. Коновальця у Львівському університеті (1909–1914 рр.), констатувала: студентські роки значною мірою сформували його характер, а юридична освіта виховала в ньому пошану до легального ведення справ; підпільне життя Є. Коновалець обрав тільки волею обставин, не забуваючи при цьому демонструвати повагу до законів і легальних порядків⁴².

І. Хома та О. Дем’янюк проаналізували військово-політичну діяльність Є. Коновальця у 1917–1921 рр. О. Дем’янюк зокрема довів, що під час Гетьманату відбулася трансформація поглядів полковника Є. Коновальця: якщо на початку гетьманування П. Скоропадського Коновалець фігурує як військовий діяч, командир

³⁹ Там само. – С. 117.

⁴⁰ Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби / В. Косик. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. – 160 с.

⁴¹ Там само. – С. 87.

⁴² Ісаюк О. Євген Коновалець – студент Львівського університету / О. Ісаюк // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – Зб. 16: до 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. – С. 59.

1-го полку Січових стрільців, то наприкінці періоду Гетьманату “це уже й політик із чітким національно-свідомим світоглядом”⁴³.

Дослідник С. Кот висвітлив дипломатичні зусилля Є. Коновальця, навів приклади підтримки державних прагнень українського народу з боку громадськості Великобританії⁴⁴. М. Гавришко розглянула ставлення провідників ОУН до нацистської Німеччини. На думку дослідниці, у взаєминах із III Райхом Є. Коновалець займав прагматичну позицію, керуючись інтересами української справи. Абсолютизація ролі німецького чинника у розв’язанні української проблеми була для політика неприйнятною і загрозовою⁴⁵.

І. Гаврилів і Н. Рева осмислювали обставини загибелі Є. Коновальця⁴⁶. До речі, досі не з’ясовано такі нюанси, як підготовка та проникнення убивці П. Судоплатова до ОУН, його діяльність у лавах Організації, зв’язки Є. Коновальця з діями підпільно-революційного руху в радянській Україні тощо.

Надзвичайно важливою для істориків є епістолярна спадщина Є. Коновальця. У закордонному виданні 1974 р. були опубліковані чотири невідомі для широкого загалу листи полковника Є. Коновальця, написані ним між 17 лютого і 6 травня 1921 р. з Відня до групи старшин Січових стрільців⁴⁷. У листах Провідник висловлює міркування стосовно організації УВО та геополітичні погляди.

В останнє десятиліття археографічна робота набула системного характеру. Так, завдяки старанням архівістів А. Кентія та В. Лозицького історики мають змогу осягнути початки діяльності ОУН, висловлені у листуванні Є. Коновальця з товаришами по Організації. У збірнику, що вийшов друком у 2003 р.⁴⁸, вміщено 78 листів за січень – жовтень 1930 р., в т. ч. 43 листи Є. Коновальця на ім’я В. Мартинця і 28 листів В. Мартинця на адресу голови ПУН. В архіві ОУН у Києві при бібліотеці ім. Олега Ольжича зберігається кількості документів Є. Коновальця (переважно листування з чільними діями УВО й ОУН), джерелознавчий аналіз яких зробив Ю. Черченко⁴⁹. Видавництво ім. Олени Теліги у 2007 р. опублікувало листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським за 1927–1934 рр.⁵⁰. У своїх публікаціях А. Сова та В. Манзуренко⁵¹ також аналізують епістолярну спадщину Є. Коновальця. Матеріали

⁴³ Дем’янюк О. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в добу Гетьманату Павла Скоропадського / О. Дем’янюк // Там само. – С. 93.

⁴⁴ Кот С. Великобританія у дипломатичних планах полковника Євгена Коновальця / С. Кот // Там само. – С. 208–219.

⁴⁵ Гавришко М. Німеччина й “українська проблема” у поглядах Євгена Коновальця (1930-і рр.) / М. Гавришко // Там само. – С. 239.

⁴⁶ Гаврилів І. Діяльність ворожих агентур супроти ОУН напередодні Другої світової війни / І. Гаврилів // Там само. – С. 240–252; Рева Н. Вбивство Євгена Коновальця в системі заходів радянських спецслужб проти українського визвольного руху / Н. Рева // Там само. – С. 253–267.

⁴⁷ Листи Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його доба. – С. 239–273.

⁴⁸ Є. Коновалець. “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...”. Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930: Документально-наукове видання / [передм. А. Кентій, В. Лозицький]. – Київ: Темпора, 2003. – 272 с.

⁴⁹ Черченко Ю. Огляд документів фонду Євгена Коновальця в архіві ОУН у Києві / Ю. Черченко // Український визвольний рух. – Львів, 2012. – Зб. 17. – С. 20–35.

⁵⁰ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / [редкол. В. Верига та ін.]. – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2007. – Т. 2, ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934) / [упоряд. Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець]. – 535 с.

⁵¹ Сова А. Листування Євгена Коновальця зі старшиною товариства “Сокіл-Батько” у Львові / А. Сова // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Зб. 8. – С. 5–10; Манзуренко В. Невідомі

з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, опрацьовані О. Іщуком та Н. Ніколаєвою, доповнюють уявлення про національно-визвольний рух та вшанування пам'яті Є. Коновальця українським підпіллям у 1940-х – на початку 1950-х рр.⁵²

Отже, у міжвоєнний період ХХ ст. аналізована проблема потребувала нагромадження історичних фактів. У повоєнні роки дослідники української діаспори зібрали велику кількість емпіричних даних, вони характеризували Є. Коновальця як видатного військового і політичного діяча, лідера українського визвольного руху першої половини ХХ ст. У 1990–2000-х роках тривав процес опрацювання фактографічного матеріалу, дослідники досягли високого рівня концептуалізації проблеми.

У мемуарних і наукових працях висвітлено такі питання: передумови формування характеру та світогляду молодого революціонера, участь Є. Коновальця у національно-визвольній боротьбі 1917–1921 рр., його роль у створенні УВО й ОУН, керівництво підпілними організаціями, зовнішньополітична діяльність ПУН, історія загибелі Провідника. Однак окремі аспекти потребують ретельних наукових пошуків, зокрема, з'ясування контактів Є. Коновальця та його оточення з діячами українських легальних партій та лідерами інших політичних середовищ в еміграції. Відомо, що керівники крайової ОУН відкидали співпрацю із т. зв. “легальним сектором”. Інші принципи політичної роботи сповідував голова ПУН, про що писали І. Кедрин-Рудницький, З. Пеленський, А. Кентій та ін. Історикам доцільно глибше осмислити міркування Коновальця стосовно перспектив націоналістичного руху або концепції ОУН, а також його ставлення до терористичної діяльності націоналістів. У працях українських зарубіжних і вітчизняних дослідників побутує думка, що закордонний Провід не завжди погоджувався з терактами “крайовиків”; Є. Коновалець і найтісніше коло його товаришів, хоч і не заперечували потреби революційних дій, але виступали проти крайнього радикалізму. Обставини загибелі керівника УВО й ОУН також потребують ретельного вивчення.

Сподіваємося, що невдовзі з'явиться ґрунтовна наукова біографія Є. Коновальця, всі необхідні умови для цього визріли. Дуже важливо, що постать Є. Коновальця була і залишається консолідуючою для всіх напрямів українського націоналізму.

Vasyl' Futala. Historiographical image of Yevhan Konovalts

The article analyses historiographical sources related to life and activities of Yevhen Konovalts. It argues that in different social and cultural settings his image was shaped differently and presents various stages of this shaping and their characteristics. Moreover, it identifies the main directions of studies of Yevhen Konovalts, main contributors to the field, and a range of issues that have not been properly researched yet. Thus, it proposes prospective directions for further academic research.

Key words: Konovalts, OUN, UVO, historiography, Ukrainian nationalism, biography, historical portrait.

листи Євгена Коновальця в архіві університету Міннесоти / В. Манзуренко // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – 36. 16. – С. 33–47.

⁵² Іщук О. Постать Євгена Коновальця в матеріалах справи № 376 з колекції друкованих видань ГДА СБ України / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Там само. – С. 17–32.

УДК [94(437):32.019.5(4:=161.2)]“1938/1939”

Олександр ПАГІРЯ

“УКРАЇНСЬКИЙ П’ЄМОНТ У КАРПАТАХ”: УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗАХІДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ ПІД ЧАС ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ 1938–1939 РР.

Розглянуто проблеми українського державотворення на Закарпатті у 1938–1939 рр. у тогочасному західному публічному дискурсі. На підставі матеріалів періодики і дипломатичних документів проаналізовано основні підходи до висвітлення західними журналістами, дипломатами, інтелектуалами та політичними діячами українського питання в контексті чехословацької міжнародної кризи.

Ключові слова: Карпатська Україна, Чехо-Словаччина, Мюнхенська конференція, Захід, преса.

Формування модерної нації та державності, тривале перебування в тіні сусідів спричинилися до того, що про Україну на Заході або взагалі нічого не знали, або чули вкрай мало. У ХХ ст. історики виділяють кілька етапів зацікавлення українським питанням у світі. Один із них припадає на буремний час геополітичних змін у Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни, коли в складі Чехо-Словаччини була проголошена автономія Карпатської України, яку розглядали в українських політичних колах як перший етап до формування незалежної соборної України. У постмюнхенський період українське питання після тривалої перерви від часів Визвольних змагань 1917–1921 рр. знову постало на порядку денному у міжнародній політиці і його активно обговорювали у зв’язку з проектом формування “Великої України”. Із західної перспективи ці плани оцінювали в контексті зовнішньої політики нацистської Німеччини.

На підставі дипломатичних документів, матеріалів періодики та інших джерел висвітлено українське питання в західному публічному дискурсі в контексті автономної Підкарпатської Русі (Карпатської України) в складі Чехо-Словацької федерації у 1938–1939 рр. Чимало матеріалів періодики Великої Британії, Франції та США залишилися недоступними. Проаналізовано переважно провідні британські та американські видання, менше уваги приділено огляду французької преси. Проблема, без сумніву, потребує більш глибокого і ґрунтовного дослідження.

В українській історіографії загальний огляд матеріалів преси європейських країн (у тому числі західноєвропейських, зокрема Великої Британії, Франції, Ірландії та Швеції) про події в Карпатській Україні у 1938–1939 рр. зробили М. Вегеш та В. Задорожний¹, однак при цьому дослідники аналізували не автентичні публі-

¹ *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики / М. Вегеш, В. Задорожний // Карпатська Україна і Августин Волошин: матеріали Міжнародної наукової

кації в іноземній періодиці, а пресові огляди українських часописів Закарпаття та Галичини. Вони не ставили собі за мету проаналізувати матеріали в контексті ширшого суспільного дискурсу, зокрема крізь призму усталених та сформованих суспільно-політичних стереотипів, які визначали загальну тональність та способи висвітлення українського питання у західній періодиці періоду чехословацької кризи. Офіційну позицію Лондона та Парижа у питанні Підкарпатської Русі у 1938–1939 рр. аналізував О. Богів², який спільно з В. Задорожним підготував ґрунтовну монографію про міжнародні аспекти Карпатської України³. На думку О. Богіва, після Віденського арбітражу цю проблему у Франції та Великій Британії розглядали у двох площинах: у межах загальних гарантій кордонів Чехо-Словаччини та в контексті загальноукраїнського питання. Париж та Лондон були занадто пасивними щодо Підкарпатської Русі і не давали жодних гарантій стосовно недоторканності чехо-словацьких кордонів. Позиція західноєвропейських держав щодо української автономії в складі Чехо-Словаччини у постмюнхенський період висвітлена і в інших дослідженнях⁴. Однак більшість авторів не ставили собі за мету проаналізувати бачення Заходом української проблеми у 1938–1939 рр. у зв'язку з проголошенням Карпатської України та визначити місце останньої в суспільно-політичних дискусіях у країнах західної демократії.

Мюнхенська конференція за участю Великобританії, Франції, Німеччини та Італії 29–30 вересня 1938 року та укладений за її підсумками договір про передачу Судетів Третьому Райху продемонструвала політику “умиротворення”, якої дотримувалися західні держави стосовно країн-агресорів у Європі. Лондон і Париж фактично погодилися визнати Центральну Європу «внутрішнім доменом» гітлерівської Німеччини, а її експансію на Схід – «природним процесом». На початку чехословацької кризи Великобританія та Франція намагалися ізолювати проблему судетських німців від проблеми інших національних меншин республіки. Як зазначає дослідник О. Богів, у постмюнхенський період британський та французький уряди могли обрати один із трьох варіантів позиції щодо Закарпатського питання. По-перше, дотриматися мюнхенських обіцянок гарантій нових чехословацьких кордонів, а тим самим кордонів Підкарпатської Русі. По-друге, підтримати ідею угорсько-польського кордону з метою послаблення німецького впливу у Центральній Європі. По-третє, зайняти вичікувальну позицію, спостерігаючи за німецькими

конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави” (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород: “Гражда”, 1995. – С. 48–60.

² *Богів О.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) в англо-французькій дипломатії періоду Чехословацької кризи 1938–1939 рр. / О. Богів // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: історія. – Ужгород: Вид-во “Падяка”, 2000. – С. 87–92.

³ *Богів О.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.) / О. Богів, В. Задорожний. – Ужгород: “Патент”, 1999.

⁴ *Веґеш М.* Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському контексті / М. Веґеш. – Ужгород: “Карпати”, 1997. – Т. 1–2; *Його ж.* Карпатська Україна. Документи і факти. – Ужгород: “Карпати”, 2004; *Боднар В.* Карпатська Україна у міжнародних відносинах 1938–1939 років / В. Боднар. – Ужгород, 1997; *Касо Р.* Політика західних країн щодо автономії Підкарпатської Русі / Р. Касо // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 10–11 березня 1999 р.). – Ужгород, 1999. – С. 78–85.

кроками. У Лондоні та Парижі вирішили обрати третій варіант, сподівалися, що у такий спосіб вдасться відтягнути початок війни з Німеччиною⁵.

11 жовтня 1938 року Підкарпатська Русь отримала самоуправний статус у складі Чехо-Словацької республіки. Проголошення автономії відбувалося у той момент, коли західна дипломатія та громадськість обмірковували найближчі плани Гітлера й переймалися захистом західноєвропейських країн від можливої нацистської агресії⁶. Незважаючи на стриманість Німеччини у питанні автономної Карпатської України та її майбутнього (фюрер ніколи не висловлював своєї офіційної позиції відносно долі краю, прикриваючись загальними деклараціями про реалізацію прав народів Чехословаччини на самовизначення), західні політики та дипломати вважали, що німецька пропаганда повністю спрямована у бік українського націоналізму. 26 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Великої Британії лорд Е. Галіфакс писав у листі до радника посольства у Берліні, що «Карпатська Україна є трампліном для стрибка на Україну та вихідним пунктом для збудження українського руху». Британський прем’єр-міністр Н. Чемберлен 24 листопада 1938 р. заявляв французькому міністру закордонних справ Бонне, що “німецький уряд, очевидно, розраховує почати знищення Росії (СРСР – *О. П.*) шляхом підтримки агітації за незалежну Україну”⁷.

Французький посол у Берліні Роберт Кульондр дотримувався практично такої ж думки. Третій Райх, на його думку, хотів забезпечити собі вирішальну роль у Центральній Європі, завоювати Чехо-Словаччину й після цього заснувати «Велику Україну» під німецьким контролем. «Що стосується України, то ось вже майже протягом десяти днів весь націонал-соціалістичний апарат говорить про неї. Дослідницький центр Розенберга, відомство д-ра Геббельса ретельно вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається, ще не розроблені, але сама мета, очевидно, вже встановлена – створити Велику Україну (...) В оточенні Гітлера думають про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровільних загонів. І центром руху стане Карпатська Україна». Для реалізації свого плану Німеччина начебто мала підкорити Румунію, перемогти Польщу та відтіснити радянську Росію. «Німецький динамізм не зупинить жодна із цих перешкод...», – зазначав Р. Кульондр. Однак, на його думку, Гітлеру не потрібно було вдаватися до прямих воєнних дій, а більше зосереджуватися на політичних та пропагандистських акціях⁸.

У країнах Західної Європи вважали, що Німеччина прагнучиме завоювати Україну, тому автономію на Закарпатті розцінювали як німецьку ідею, перший

⁵ *Богів О.* Вплив карпатоукраїнського фактора на політику європейських країн у період чехословацької кризи (травень 1938 – березень 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Богів. – Чернівці, 2003. – С. 10–11.

⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 59.

⁷ *Швагуляк М. Н.* Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) / М. Н. Швагуляк. – Киев: Наукова думка, 1983. – С. 203, 207.

⁸ *Coulondre R., French Ambassador in Berlin, to M. Georges Bonnet, Minister for Foreign Affairs. Berlin, December 15, 1938 // The French Yellow Book. – Paris, 1939. – P. 40–41.*

етап на шляху до підкорення Радянського Союзу. Відчуваючи сильну загрозу з боку Берліна, західні уряди розраховували, що «українська карта» Гітлера стане засобом для спрямування німецької експансії на Схід.

Зважаючи на відсутність офіційної позиції Третього Райху щодо українського питання у 1938–1939 рр. та активну спекуляцію у західній пресі на тему німецьких планів створення «Великої України» та походу на Схід, у західноєвропейських колах склалося хибне уявлення про сутність та цілі німецької політики в Східній Європі, зокрема й щодо Карпатської України. Насправді ж у Берліні питання Карпатської України було визнано неактуальним ще в листопаді 1938 р., а відомство Й. Ріббентропа отримало від фюрера вказівки зайняти стриману позицію щодо цього утворення й не вступати в контакти ані з українцями, ані з їхніми організаціями. Водночас німецька преса отримала інструкції: нічого не публікувати про події в Карпатській Україні⁹. Однак, щоб відвернути увагу західних демократій від справжніх цілей гітлерівської політики в Європі, зовнішньополітичне управління НСДАП на чолі з А. Розенбергом розпочало енергійну пропагандистську кампанію за кордоном із педалювання німецьких планів вимаршу на схід задля створення «Великої України». У такий спосіб нацисти забезпечували маскування справжніх об'єктів зовнішньої експансії.

Західні політики та громадські діячі у власних інтересах через засоби масової інформації творили міф про німецькі плани щодо створення «Великої України», у 1938–1939 рр. українське питання почали активно обговорювати у світовій пресі.

У цей час українська проблема не сходила зі шпальт британської преси, зокрема видань *News Chronicle*, *Times*, *Daily Express*, *Daily Telegraph*, *Muncheater Guardian*, *Spectator*. Британські видання протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. опублікували тисячі інформаційних повідомлень про Карпатську Україну¹⁰. Пильно відстежували події в краї «король американської преси» *New York Times*, а у Франції часописи *Matin*, *Figaro*, *Monde*, *Croix*, *Petit Journal*. Лише у грудні 1938 р. у французькій пресі надруковано понад 300 великих газетних і журнальних статей про Україну¹¹. Українське питання стало предметом роздумів і обговорень міністрів, дипломатичних представників та громадськості.

Після того, як Угорщина відмовилася від плану вторгнення на територію краю у листопаді 1938 р., українське питання у загальнополітичному сенсі почало європеїзуватися. 25 листопада 1938 року німецький посол у Празі Андор Генке повідомив Берлін, що інформацією про Карпатську Україну та українське питання

⁹ Див. детальніше: *Злепко Д.* Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх / Д. Злепко // *Записки НТШ*. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 249–309.

¹⁰ Згідно покажчика пресових згадок і статей за 1938 р., укладеного Українським Бюром у Лондоні. Найбільша кількість публікацій у британській пресі на тему Карпатської України припала на жовтень та листопад 1938 р. – відповідно 526 та 153. Усі матеріали були згруповані відповідно до наступних категорій: 1) статті, у яких йшлося про стан справ Карпатської України; 2) статті про чехословацькі або центральноєвропейські справи, в яких значне місце займало також і питання Карпатської України; 3) новини про справи Карпатської України; 4) новини про події в Центральній Європі, в яких висвітлено події на Закарпатті (Новий час. – 1939. – 1 березня. – С. 2).

¹¹ *Веґеш М.* Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики / М. Веґеш, В. Задорожний // *Карпатська Україна і Августин Волошин: матеріали Міжнародної наукової конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави”* (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород: “Гражда”, 1995. – С. 54.

цікавляться британські дипломатичні кола. З цією метою до Чехо-Словаччини прибули, окрім журналістів, також фахівці зі східноєвропейських питань та британські політики¹². Наприкінці листопада 1938 року офіційний Лондон розпочав вивчення української проблеми. Інтерес до Карпатської України зокрема виявив представник Міністерства закордонних справ Великобританії лорд Рансімен.

З початку 1939 р. Хуст перетворився на один із політичних центрів Європи, до якого була прикута увага міжнародної спільноти. До колись невеличкого провінційного містечка Підкарпатської Русі з’їжджались журналісти провідних європейських та американських видань. Візити іноземних кореспондентів були зумовлені не тільки зацікавленістю внутрішніми суспільно-політичними процесами в автономії, а й інтересом до практично невідомого європейському обивателю закутка на сході Європи, його географії, історії, етнічної, релігійної та лінгвістичної структури, звичаїв, традицій та ідентичності місцевого населення тощо. У столиці Карпатської України побували десятки кореспондентів і журналістів британських, французьких, бельгійських, голландських, швейцарських, німецьких, італійських, польських, чеських, румунських, шведських та американських видань. Зокрема, події висвітлювали кореспондент французького щоденника *Journal de Paris* Сюзанна Шемінад, журналісти британських видань – *Times*, *Daily Express*, *Manchester Guardian*, *Spectator*, американських – *News Chronicle*, *Associated Press*, *United Press Association* тощо. Популярним жанром стали інтерв’ю з урядовцями Карпатської України, зокрема з прем’єр-міністром Августином Волошином та Юліаном Реваєм. Активно працював відділ преси й пропаганди хустського уряду на чолі з Володимиром Комаринським.

У січні-березні 1939 р. для написання книги в Карпатську Україну навідався колишній кореспондент агенції *Reuters* у Польщі британець Майкл Вінч. Наприкінці лютого 1939 р. у Хусті перебував заступник американської інформаційної агенції *Associated Press*. У березні 1939 р. сюди приїхала також провідний кореспондент газети *The New York Times* у Європі Енн О’Гара МакКормік. Вона була першою жінкою, яка у 1937 р. отримала найвищу нагороду у сфері журналістики – премію Пулітцера. Карпатська Україна стала однією із 13 країн, яку відвідала ця видатна американка у 1939 році, в період наростання кризи в Європі. За свою журналістську кар’єру вона взяла інтерв’ю у кількох провідних світових діячів: італійського дуче Беніто Муссоліні, німецького рейхсканцлера Адольфа Гітлера, радянського вождя Йосипа Сталіна, президента США Франкліна Рузвельта, британського прем’єра Вінстона Черчіля, Пап Римських Пія XI та Пія XII.

Авторами публікацій про події у Карпатській Україні були як професійні журналісти, репортери, так і історики, письменники, дипломати, громадські діячі тощо. У статті «Рутенія та її доля», що з’явилася 21 жовтня 1938 р. у британському журналі *Spectator*, журналіст Мервін Гордер, який побував у краї, писав, що віддалена та мальовнича країна Чехословаччини «стала одним із головних пішаків у центральноєвропейській грі, так як чимало факторів роблять її привабливою здобиччю для агресора (...) для неї не вперше ставати сценою збройного конфлікту». На підставі аналізу міжнародних подій журналіст припускав, що Третій Райх зробив ставку на український сепаратистський рух, кінцева мета якого «об’єднати

¹² *Зленко Д.* Українське питання у 1938–1939 роках... – С. 254.

Підкарпатську Русь із частинами Польщі, Румунії та СРСР у нову республіку». М. Гордер згодом зазначав: «Здається, нема сумніву у тому, що ця програма буде наступним кроком Німеччини, якщо вона не зламає забагато зубів у процесі поглинання Західної Чехословаччини (...) У всіх цих подіях жителі Рутенії повинні сказати до побачення тим дням, коли їхня земля була напівзабутим закутком Європи, в який навідувалися лише туристи у пошуках мальовничих краєвидів. Вони повинні змиритися з тим фактом, що їхня країна лежить прямо на німецькому шляху на схід, і що вона є призом, за який потрібно боротися заради себе»¹³.

Відомий британський історик-славист, член Англо-українського комітету професор Роберт Вільям Сетон-Вотсон, що був одним із найкращих фахівців зі східноєвропейських справ у Сполученому Королівстві, 30 жовтня 1938 р. опублікував у тижневику *Reynold's News* розлогу статтю, в якій проаналізував українське питання. На його думку, заплутана проблема Карпатської України мала ще більше актуалізуватися на міжнародному порядку денному, оскільки була ключем до будь-якої великої політики у Східній Європі. Історик вважав, що наступним вогнищем небезпеки в Європі після Чехословаччини мала стати Польща. Остання повоювалася, щоб Підкарпатська Русь не отримала повного самоуправління, бо це могло посилити український національний рух у Східній Галичині та інших українських землях у складі Речі Посполитої. «Очевидно, що Німеччина, яка змагається за опанування земель і нафтових ресурсів на сході та вплив у радянській Україні, що сусідить із Галичиною, могла б використати Карпатську Україну та її невдоволених одноплемінників у Польщі, щоб створити там осередок агітації та базу наступу на схід». Як рішучий опонент політики умиротворення, яку проводив уряд Н. Чемберлена стосовно Німеччини та Італії¹⁴, автор пропонував Лондону зайняти більш активну позицію в Східній Європі: «Варіантів розвитку подій є чимало, але причини, які вказують на те, чому ми не повинні залишатися байдужими до цих справ, є дві, оминаючи такі важливі питання, як європейська рівновага та роль Росії, яку вона може відіграти у майбутньому (...) Перш за все Велика Британія несе головну відповідальність за сучасне становище в цій частині Європи (...) Попри те, що Британія та Франція через свою капітуляцію в Мюнхені передали можливість вирішення справ Гітлерові, все ж таки це зовсім не змінює суті справ і українське питання надалі залишається *найбільшою проблемою Європи* (курсив наш – О.П.), приховуючи в собі зародок великих подій»¹⁵. На початку грудня 1938 р. Р. Сетон-Вотсон прибув у Хуст, де пропонував свої послуги тамтешньому уряду¹⁶.

Відомий британський історик Карлі Макартні, який спеціалізувався на Центральній Європі, зокрема історії Угорщини, опублікував статтю у тижневику *The Christian Science Monitor*, у якій назвав українське питання «найбільш невіршеним на сьогодні політичним питанням у Європі»¹⁷. К. Макартні зазначав: «Віддалена область – Карпатська Україна (Рутенія), яку Угорщина хотіла анексувати, дуже

¹³ *Spectator*. – 1938. – 21 жовтня. – Р. 14.

¹⁴ Свої думки з цього приводу Р. Сетон-Вотсон висловив у книзі «Британія та диктатори. Нарис про повоєнну британську політику» (*Seton-Watson R. W. Britain and the Dictators: A Survey of Post-War British Policy* / R. W. Seton-Watson. – New York, 1938).

¹⁵ Цит. за: *Свобода*. – 1938. – 2 грудня.

¹⁶ *Нова Свобода*. – 1938. – 3 грудня.

¹⁷ *The Christian Science Monitor*. – 1939. – 8 February.

швидко стала європейською больовою точкою», – констатував американський часопис *The Washington Post*¹⁸.

Український щоденник Північної Америки «Свобода» восени 1938 р. відзначав небачену актуалізацію українського питання в громадській думці на Заході: «Хто читав американську пресу останніми місяцями, той певно доглянув велике зацікавлення цієї преси українською справою. Про цю справу заговорили просто всі газети, навіть ті, що, здавалось, давніше зарікалися про неї говорити (...) Писала преса не тому, що до писання її штовхали українців, але тому, що самі події висунули на порядок дня українську справу (...) Передовсім про українську справу почали писати як про німецьку інтригу...»¹⁹. Тим часом український пресовий орган Карпатської України газета «Нова Свобода» наприкінці листопада 1938 р. зазначала: «Ще ніколи не писалось про нашу державу стільки, як тепер (...) Перед декількома тижнями нам всім ані не снилося, що наша країна стане центром зацікавлення всієї європейської преси. Було тут 24 заграничних журналісти, з того 12 німців, 1 швайцарець, 1 француз, 1 американець, 4 англічани, 2 італійці і 3 румуни. Всі пильно й уважно стежили за подіями в нас (...)»²⁰.

Лондонське впливове видання *The Times* після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. писало: «Та нагла активність навколо малої і майже невідомої країни має свою причину в тому великому значенні, що його може мати Підкарпаття для його сусідів на випадок, коли б у близькому майбутньому політика Німеччини знайшла приязніше вухо у Празі, ніж це є сьогодні»²¹.

Кореспондент американської газети *The New York Times* Роберт Скілтон (27 листопада 1938) описував багатства України, які манять Німеччину і розмірковував над тим, чи буде намагатися Гітлер встановити контроль над ними, і чи стане Україна наступною мішенню німецького імперіалізму²². Німецькі плани щодо створення «Великої України» за рахунок трьох держав (Польщі, Румунії та СРСР) аналізував у цей час і британський *The Manchester Guardian*, присвятивши актуальній проблемі статтю “Визволяючи українців”²³.

«Автономна провінція Карпатська Україна була створена, щоб стати ядром нової «Великої України», – писав шотландський часопис *Aberdeen Journal*²⁴.

Канадська преса, як і різні західні видання, розглядала появу автономної Карпатської України в контексті планів походу Гітлера на схід та вбачала у становленні Української держави реальну можливість для вирішення українського питання. Громадська думка в Канаді, з огляду на присутність чисельної української громади, була відносно прихильною до української справи. Канадський науковець Вотсон Кіркконел писав, що українське питання було «найбільш невирішеною національною проблемою» і вважав, що «без обґрунтованої реалізації української державності» не можна було знайти довгострокового вирішення політичних проблем у Східній Європі. Ці думки відлунювали у публікаціях *Toronto Daily Star*,

¹⁸ *The Washington Post*. – 1938. – 22 November.

¹⁹ *Свобода*. – 1938. – 29 листопада.

²⁰ *Нова Свобода*. – 1938. – 8 грудня.

²¹ Цит. за *Свобода*. – 1938. – 16 листопада.

²² *New York Times*. – 1938. – 27 November. – P. 76.

²³ *The Manchester Guardian*. – 1938. – 16 December. – P. 6.

²⁴ *Aberdeen Journal*. – 1939. – 7 December. – P. 4.

яка трактувала українців як «найбільшу національну меншину в Європі», яка була упосліджена в Польщі, а також як «забуту націю» на Європейському континенті²⁵.

Час від часу у західній пресі з'являлися повідомлення про концентрацію німецьких військ для походу на українські землі. Так, News Chronicle наприкінці листопада 1938 р. сповістив, що Берлін мобілізував три армійські корпуси (110 тис.) та сконцентрував їх на кордоні з Чехо-Словаччиною, які на залик уряду в Хусті мали бути перекинуті в Карпатську Україну, начебто, для охорони краю від нападу з боку Польщі та Угорщини. Це, за версією видання, мало стати початком походу на радянську Україну²⁶. Хоча Берлін відразу спростував цю інформацію, такі поголки в пресі були непоодинокими. Французькі видання подекуди писали про формування української армії на Закарпатті при допомозі німецьких офіцерів²⁷.

Паризька газета Tan 14 грудня 1938 р. видрукувала статтю «Українське питання», в якій зазначено, що постановка українського питання має кінцевою метою створення незалежної Української держави, яка мала б об'єднати в національних рамках радянську Україну, українців, які живуть під суверенітетом Польщі і, нарешті, приблизно півмільйона людей, які користуються автономним режимом у рамках Чехо-Словацької республіки²⁸.

Більшість західних оглядачів були одностайні у тому, що Гітлер таки зробив ставку на українське питання у своєму просуванні на схід, при цьому дискутувалися шляхи та інструменти досягнення кінцевої мети – створення «Великої України» під німецьким протекторатом. Так, кореспондент американського часопису New York Herald Tribune Ральф В. Барнес писав на початку грудня 1938 р. про активне обговорення у нацистському середовищі проекту «Великої України», яка мала сформуватися із українських земель Польщі, СРСР та Карпатської України. Остання, на його думку, мала стати чимось на зразок європейського Маньчжоу-Го (маріонеткової держави, створеної за підтримки Токіо на окупованій японськими військами території Маньчжурії в північно-східному Китаї у 1932 р.), в якій домінуючу роль мала відігравати Німеччина. «Та хоча нацисти про це широко говорять, – писав Ральф В. Барнес, – однак за Україну боротися, вочевидь, не будуть і не підуть заради цього на розпалювання війни»²⁹. Свої роздуми з приводу цих планів автор виклав у статті «Гітлер починає кампанію за опанування України», що з'явилася 11 грудня 1938 р. у The Washington Post³⁰.

Сумніви щодо початку військової агресії Третього Райху на сході мав і валлійський соціаліст та письменник Г'ю Воулс (Hugh P. Vowles), який у статті «Що далі на Україні?» для журналу Spectator (28 грудня 1938 р.) відзначав: «Якщо мене запитать: «Чи нападатиме Гітлер на Радянський Союз?», я відповім: «Можливо, але коли забезпечить для цього всі необхідні умови». За останні п'ять років він ніколи не відкладав своїх планів, щоб створити сприятливі умови так швидко, як це тільки можливо». Г. Воулс продовжував: «З Майн Камф та інших нацистських

²⁵ Shkandrij M. The Carpatho-Ukraine Episode of 1938–39: Canadian and International Ramifications / Myroslav Shkandrij // Canadian Ethnic Studies. – 2015. Special Issue. – Issue 4/5. – P. 246.

²⁶ News Chronicle. – 1938. – 28 November. – P. 1.

²⁷ Свобода. – 1938. – 19 грудня.

²⁸ Цит. за: Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах... – С. 210.

²⁹ Цит. за Свобода. – 1938. – 2 грудня.

³⁰ The Washington Post. – 1938. – 11 Desember. – P. 6.

джерел ми знаємо, що ціллю Гітлера є Україна (...) Багато свідчень говорять про наміри Гітлера створити незалежну Українську державу, яка буде включати карпатську, польську та радянську Україну. Що ще не відомо досі, так це те, чи має він намір уникнути зіткнення з Радянським Союзом до того як часу, як встановить Західноукраїнську державу під німецьким домінуванням... Враховуючи всі обставини, здається, що Гітлер має всі підстави очікувати на успіх у польській Україні, оскільки полякам нема від кого чекати допомоги. Всі факти на його користь. Недоволення в Галичині поширюється (...), повстання у Львові минулого місяця були спричинені нацистами, й інші виступи більшого масштабу у найближчому майбутньому є ймовірними. Можна очікувати, що нацистська техніка агресії буде застосована у такий же спосіб, з якою Європа вже до болю знайома»³¹.

На початку січня 1939 р. Г'ю Воулс опублікував брошуру «Україна та її народ. Необхідна передумова до однієї з найбільших життєвих проблем Європи», в якій окреслив гітлерівську загрозу для Східної Європи, визначивши вплив українського чинника на міжнародну дестабілізацію. «Є достатньо підстав вірити у те, що герр Гітлер запропонував використати рух українських меншин на службу власним амбіціям. Природа цих амбіцій, що передбачає анексію радянської України, визначена в книзі Майн Камф», – констатував автор³².

У цей час газета The New York Times відмічала посилення руху за створення «Великої України» на базі тих земель, що «їх колись захопили Росія та Польща». Осередком цієї кампанії, на думку видання, мала стати Карпатська Україна. Кореспондент видання відмічав, що Хуст є дуже активним завдяки українським емігрантам із Польщі та СРСР³³. Кореспондент New York Herald Tribune Ральф Барнес зазначав, що «українське питання саме по собі таке важливе, що варто на нього звернути увагу». Журналіст писав, що лідерство у боротьбі за «Велику Україну» та її визволення з-під влади Польщі та більшовиків перебуває у руках польських українців. Водночас The Washington Post розмірковував над німецькими планами включити в свою орбіту впливу багату на аграрні та індустріальні ресурси Наддніпрянську Україну, завдавши відчутного удару СРСР³⁴.

Британські часописи слідом за американськими виданнями розпочали початок року з нагадування про те, що рух за «Велику Україну» набере з весни більших масштабів, і почнеться він з удару на Радянський Союз³⁵. «Чи стане Україна наступним епіцентром бурі?» – запитував шотландський щоденник Aberdeen Journal³⁶. Характерно, що західна преса подавала «українські плани» Німеччини як вже вирішену справу. На першому місці цих інсинуацій були аж ніяк не українські національні прагнення до власної державності та національної єдності, а експансіоністські плани фюрера.

Італійський журналіст Гвідо Тонеля, який відвідав Чехо-Словаччину, щоб перевірити інформацію західних медіа щодо німецьких планів у Карпатській Україні писав: «Останнім часом у міжнародній пресі, особливо у французькій та

³¹ Spectator. – 1938. – 23 Desember. – P. 14.

³² *Vowles Hugh P. Ukraine and its people* / Hugh P. Vowles. – London, 1939.

³³ The New York Times. – 1939. – 1 January. – P. 54.

³⁴ The Washington Post. – 1938. – 25 December. – P. 5.

³⁵ Цит. за Свобода. – 1939. – 4 січня.

³⁶ Aberdeen Journal. – 1939. – 30 January. – P. 6.

англійській, популяризовано проблеми соборної України у формі виявлення німецького імперіалістичного плану, отого старого «Дранг нах Остен», що мав забезпечити Німеччині безцінні хліборобські й мінеральні багатства Дніпровського басейну. І треба сказати правду, що в тих французьких і англійських колах говорилося про ці німецькі плани з чималою втіхою, з ледве прихованою надією, що Німеччина зв'язана в цьому напрямку, не могла б розвинути акції в ніякому іншому, – втішалось себе облудним маревом нової наполеонівської війни з Росією, в якій Німеччина повинна була зламати собі хребет, завдяки не тільки спротиву самих советів, але й об'єднаних із ними Польщі та Румунії, яким загрожував разом із більшовиками проєкт соборної України». «Однак, – зауважував журналіст, – не треба дивитися на цю велику проблему з погляду тільки небезпеки німецького імперіалізму. Політичний інтерес постанови соборної України полягає, на мою думку, зовсім в іншій площині: справа полягає у тому, щоб розбити нарешті фіктивну єдність російського чудища, повертаючи в лоно Європи національну одиницю, цілком відмінну від татарсько-азіатської Москви і встановлюючи одночасно в Східній Європі нову рівновагу». Г. Тонеля також зазначав: «Якщо утворення Великої України має для цілої європейської спільноти великий історичний і політичний інтерес, то все ж головні підстави проблеми, що цілком виправдовують потребу її реалізації, полягають в етнічному складі населення. Існує українська нація. Існує українська національна свідомість. І щоб там не говорили наші приятелі, емігранти з Росії, не можна більше заперечувати глибоких прагнень народних мас, що займають величезну історичну територію України»³⁷.

«Тільки страх, короткозорість та злий намір могли вбачити в цьому вибухову міну німецького експансіонізму, – писав інший італійський журналіст Джанчинто Травізонно в місячнику *La vita Italiana* (січень 1939). – Український іредентизм існує, і в своїй основі він цілком природний, як і всі народні рухи»³⁸.

Канадський оглядач Г. Сімпсон у січневій радіопередачі 1939 р. відзначав, що українське питання цілком випадково почало асоціюватися із горезвісними планами Гітлера в Східній Європі, тоді як український націоналізм існував задовго до приходу фюрера до влади і продовжить існувати після відходу останнього в історію³⁹.

Загалом західна преса зробила хибний висновок, що українського питання немає, що воно було вигадане Німеччиною, яка використовувала його для того, щоб зруйнувати держави в Східній Європі. Відтак, Карпатську Україну трактували як продукт політики нацистів.

Інформаційна агенція *United Press Association* з Хуста 17 грудня 1938 р., повідомляла про те, що думають самі українців з приводу потенційної допомоги Гітлера та Німеччини у постанові соборної України: «Надія на реалізацію давньої мрії про Велику Україну, яка об'єднає більш ніж 40 млн українців у Рутенії, Польщі, Румунії та Радянській Росії, яскравіша як ніколи, кажуть лідери українського самостійницького руху (...) Відчувається сильне налаштування проти німецького домінування, попри те, що допомога нацистів – головне сподівання руху (...) Русини очікують, що західні демократії, зокрема Британія та Франція, а також українців у

³⁷ Цит. за Свобода. – 1939. – 9 лютого.

³⁸ Цит. за Свобода. – 1939. – 15 лютого.

³⁹ *Shkandrij M.* The Carpatho-Ukraine Episode of 1938–39... – P. 248.

Сполучених Штатах дадуть їм економічну та моральну допомогу, щоб уникнути домінування з боку Берліна»⁴⁰.

Деякі автори після хвилі істеричного галасу з приводу перспектив постанови «Великої України» під німецьким патронатом почали дещо уважніше приглядатися до регіональних особливостей українського національного руху, зокрема на території УРСР. На Заході не було достатньо інформації про внутрішнє становище підрадянської України у 1930-х рр., лише одні знали про жахіття колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., що завдали непоправних втрат українському селянству, про масові репресії, які знищили цвіт української еліти – інтелігенцію. Так, 9 січня 1939 р. редактор Manchester Guardian А. Фойгт у своїй радіолекції на тему «Німеччина та Україна» зазначав, що багато націй, існування яких пропагує Гітлер, взагалі не бажають для себе незалежності, як наприклад, українці, що живуть в СРСР. Автор вважав рух українців за відрив від Радянського Союзу скорше штучним витвором, аніж природним явищем, про який навряд чи можна говорити з упевненістю. Натомість у Польщі, на думку А. Фойгта, українці були перейняті сильним національним почуттям – одним із найсильніших у Європі. Боротьбу українців у Другій Речі Посполитій за своє національне визволення він порівнював із змаганням ірландців за самостійність від Британії. Наприкінці журналіст запитував, чи є українське питання загрозою для миру? І відповідав, що на розв’язання такої складної проблеми піде багато часу, якщо взагалі це можна зробити. Сьогодні ініціатива у вирішенні європейських проблем лежить у руках Гітлера. Він також визначає швидкість свого маршу, як колись це робив Наполеон...», – резюмував А. Фойгт⁴¹.

Під час розмови польського посла у Вашингтоні Є. Потоцького з американським послом у Франції У. Буллітом 19 листопада 1938 р. останній говорив про українську проблему і про німецькі посягання на Україну. Він стверджував, що Берлін, начебто, має цілком сформований український штаб, який повинен у майбутньому взяти в свої руки владу в Україні і створити там незалежну державу під егідою Третього Райху. Така Україна, на думку У. Булліта, становитиме для Польщі велику небезпеку, оскільки безпосередньо впливатиме на українців у Східній Малопольщі. Він також додав, що нацистська пропаганда цілком здійснюється в українсько-націоналістичному напрямку, а базою для цих дій у майбутньому повинна слугувати «карпаторуська Україна», в існуванні якої гітлерівці безперечно зацікавлені головню зі стратегічних міркувань»⁴².

Під час розмови 29 листопада 1938 р. з радянським послом у Лондоні І. Майським радник британського уряду Г. Вільсон з упевненістю стверджував: «Гітлер обрав зараз як найближчий етап лінію удару на схід, у бік України... Він розраховує викликати в Україні великий сепаратистський рух і розіграти цю карту приблизно в такому ж дусі, як було розіграно чехословацьку карту. Знову буде пущене у хід гасло «самовизначення». У такому плані Гітлер розраховує отримати Україну без великої війни»⁴³.

⁴⁰ United Press Association. – 1938. – 17 December. – P. 4.

⁴¹ Цит. за Свобода. – 1939. – 27 лютого.

⁴² Год кризиса, 1938–1939: документы и материалы: в 2-х т. – Москва, 1990. – Т. 1. – С. 112.

⁴³ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (Сент. 1938 г. – Авг. 1939 г.): документы и материалы. – Москва: Политиздат, 1971. – С. 99.

Лідер ліберальної партії, колишній прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж заявив під час бесіди у парламенті 6 грудня з радянським представником, що задум Гітлера полягає в тому, аби повернути Німеччині «коридор» і Сілезію, відірвати від Польщі її українську частину, об'єднати останню з Прикарпатською Україною і з обидвох створити васальну Українську державу⁴⁴.

14 грудня 1938 р. тимчасово повірений у справах СРСР у Німеччині Г. Астахов повідомляв наркомун закордонних справ М. Литвинову, що, згідно висловлювань американських політиків і преси, українська проблема є вельми актуальною в Берліні. Її розв'язання там бачать у створенні «єдиної» України, зокрема радянську. «Моїх співрозмовників дивує, – писав він, – чому наша преса не реагує на цю кампанію, що знайшла своє відображення і в німецьких газетах. Ми б могли з набагато більшою підставою довести право СРСР на Карпатську Україну, ніж ця остання – на нашу»⁴⁵. Оцінюючи настрої Й. Сталіна, німецький посол у Москві Ф. Шуленбург писав у грудні 1938 р. у Берлін, що той вбачає у Карпатській Україні «велику небезпеку», оскільки ця держава може стати пунктом «кристалізації українського руху за незалежність»⁴⁶.

Однак радянська сторона була більш стриманою в своїх оцінках реальності німецьких планів стосовно «Великої України», уважно спостерігаючи за реакцією Берліна. Висновки, які зробили радянські дипломати, були прямо протилежними. Під час розмови М. Литвинова з тимчасовим повіреним у справах Франції в СРСР Ж. Пайяром 19 грудня радянський нарком закордонних справ намагався переконати останнього у тому, що у Кремлі чутки про «українську акцію» німців вважають просто несерйозними. Отримавши інформацію від своїх дипломатів, радянське керівництво зорієнтувалось, що українська проблема більше обговорюється в Лондоні та Парижі, ніж у Берліні. «У будь-якому випадку, я особисто не сумніваюсь, – писав 27 грудня 1938 р. радянський посол у Франції А. Суриц, – що Бонне [міністр закордонних справ Франції – О. П.] і його однодумці глибоко б зітхнули з полегшенням, коли б німці справді полізли на Україну». «Не думаю, щоби сам Гітлер і його оточення вважали українське питання проблемою актуальної політики», – резюмував М. Литвинов у листі до Я. Сурица від 31 грудня 1938 р. У Москві думали, що то була пропагандистська диверсія з метою приспати та заспокоїти Англію і Францію і під цим прикриттям приготувати «новий сюрприз» для них⁴⁷.

4 січня 1939 р. німецький посол у Лондоні Герберт Дірксен у політичному звіті в Берлін писав, що британська преса та громадська думка все більше і більше концентрується на питанні, які цілі переслідує Німеччина в Східній Європі. Серед головних фігурували питання Мемелю, німецько-польських відносин та України. На фоні цього інтерес до Чехо-Словаччини послаблювався, бо «трансформація та переорієнтація цієї держави відбувається врозріз із очікуваним та бажаним тут». Німецький амбасадор повідомляв, що преса на Туманному Альбіоні з великою цікавістю висвітлює події в Карпатській Україні та на українських землях Польщі. Серед видань особливо вирізнявся *The Manchester Guardian*, який публікував детальні

⁴⁴ Год кризиса, 1938–1939... – Т. 1. – С. 130.

⁴⁵ Там само. – С. 144.

⁴⁶ Там само. – С. 129.

⁴⁷ Там само. – С. 155, 161, 164.

репортажі про українське питання. «Ці репортажі та огляди зазвичай подають зі згадкою про експансійні плани Німеччини. В них подається як певність, що остання грається з ідеєю формування великої Української держави і рано чи пізно здійснить цю мету. Для Німеччини надзвичайно важливо використати зерно, залізо, вугілля та важку індустрію України в інтересах власної економіки. Однак досі невідомо, як Німеччина планує реалізувати цей план, у зв’язку з чим у цей момент припускають можливість певної військової акції. Постійно підкреслюють, що такі цілі обов’язково призведуть до конфлікту Німеччини не тільки з Радянським Союзом, а й з Польщею», – писав Дірксен⁴⁸. Також він повідомив, що Лондон не допустить конфлікту через «самовизначення українців, звільнення України»⁴⁹. Це можна тлумачити так, що Берлін може безпосередньо здійснювати свої плани стосовно створення Великої України. Від Лондона не варто було очікувати серйозного опору.

Спостережливі американські дипломати помітили, що, на відміну від небувалого розголосу у західноєвропейській пресі щодо української проблеми в контексті створення автономної Карпатської України, німецькі засоби масової інформації демонстрували дивовижну стриманість. У доповіді на адресу президента США Франкліна Рузвельта американський посол у Варшаві Дрексел Бідл 15 грудня 1938 року зазначав, що «німецькі пропагандисти змусили зарубіжних кореспондентів працювати на їхню користь», фокусуючи увагу світової спільноти на проблемі «Великої України». Посол зауважив: «У той час як преса поза межами Німеччини приділяє все більше і більше матеріалів різним аспектам цієї проблеми, німецька преса залишається мовчазною». Американець дійшов висновку, що кампанія в пресі щодо української проблеми інспірована самим Берліном і є тактичним маневром, спрямованим на відволікаючі акції для прикриття інших проміжних ходів та підживлення інтересу до накресленого Берліном українського проекту. Посол США вважав, що Німеччина не стане розпочинати війну з Польщею, Румунією та Радянським Союзом через українську проблему⁵⁰.

В англійських колах серйозно розглядали можливість початку війни в Європі через українське питання. З цієї метою за посередництва британських дипломатичних представництв вивчали реакції Москви, Бухареста та Варшави на німецькі плани щодо створення «Великої України». Особливу увагу зосереджували на позиції Радянського Союзу – головного об’єкта німецьких зазіхань. Передумовами для створення незалежної Української держави, на думку британського посла в Москві Джорджа Верекера, могли бути: 1) потужний самостійний рух у радянській Україні, з яким Москва не могла впоратися; 2) удар іззовні.

Першу передумову розглядали як вельми примарну (незважаючи на визнання українців волелюбною нацією) з огляду на масштабні радянські репресії та ізоляцію підрадянського українства від зовнішнього світу. У цьому аспекті звертали увагу на різницю у сприйнятті самостійницького руху з боку молодшого покоління, вихованого в комуністичному дусі, та старшої генерації, що пам’ятала Українські визвольні змагання 1917–1921 років; вакуумний розвиток УРСР, відсутність

⁴⁸ Documents on German foreign policy.1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. – Series D. – Washington, 1951. – Vol. 4. – P. 365–366.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem. – P. 24–31.

контактів із українськими меншинами в Польщі, Румунії та Чехословаччині. Український самостійницький рух, на думку британців, міг розвиватися в УРСР лише під впливом зовнішньої пропаганди та допомоги із Західної України⁵¹.

Щодо перспектив удару ззовні аналізували різні перепони, які стояли на шляху до німецького вторгнення в радянську Україну. Врешті-решт у своєму посланні до міністра закордонних справ Великої Британії лорда Галіфакса від 9 січня 1939 року британський посол у Москві Джордж Верекер підсумував, що українське питання є значно перебільшеним у міжнародних колах⁵².

Ще у грудні 1938 року британці трактували Карпатську Україну як обмежений феномен і поводитися доволі стримано у східноєвропейській політиці. Хоча Лондон мав власні концепції стосовно українського питання, однак вони не поширювалися на Карпатську Україну чи українські землі в складі Польщі. Д. Верекер стверджував, що Німеччина раніше чи пізніше «розпочне створення Великої України». Сполучене Королівство у такому разі мало б змиритися з експансивною політикою Третього Райху у цьому регіоні. Німецький посол у Лондоні Герберт Дірксен повідомляв урядові, що Британія не допустить «конфлікту через самовизначення українців» та звільнення України», що фактично означало: Берлін може безпосередньо здійснювати свої плани щодо створення «Великої України», а від Лондона не слід очікувати серйозного опору⁵³.

Про цинічну позицію Великої Британії стосовно планів німецького походу на схід у середині грудня 1938 р. писав кореспондент *The New York Times* у Лондоні Фердинанд Кун: «Німецький наступ у напрямку України англійці не могли б спинити, навіть якби і хотіли. Звістки, які отримує англійський уряд вказують на те, що Німеччина планує весною натиснути на Польщу з метою відірвати польську частину України. Коли б техніка судетського підбою була повторена наступного року далі на сході, то нема найменшої причини думати, що Англія дала би Польщі більшу допомогу, ніж дипломатичну або економічну. Лондон не робив би з цього великої світової кризи (...) Коротше кажучи, британський уряд вважає теперішні кордони Східної Європи за нетривкі і особливо не переймається тим, що там станеться»⁵⁴.

З реалізацією планів німецької політики та спрямування агресії Третього Райху на Схід британські кола не тільки пов'язували захист своїх колоніальних володінь та підмандатних територій від гітлерівської загрози, а й сподівалися на послаблення Радянського Союзу, який міг втратити індустріальні та аграрні ресурси Наддніпрянської України. За цих умов Лондон був готовий змиритись навіть із виникненням «політичних та військових проблем» для Польщі. Подібну позицію поділяла також Франція.

Американські послы у Лондоні та Парижі, які звітували у першій половині січня 1939 р. перед американським Президентом та комісією Конгресу у закордонних справах у Вашингтоні розповіли про ці настрої у столицях Західної Європи. У своїх доповідях вони відмічали велике напруження у Старому світі, висловивши

⁵¹ *Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938–1951. A documentary collection / [ed. by Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Foreword by Hugh A. Macdonald]. – Kingston; Ontario; Vestal; New York, 1987. – P. 32–41.*

⁵² *Ibidem.* – P. 38–39.

⁵³ *Зленко Д.* Українське питання у 1938–1939 роках... – С. 263.

⁵⁴ *Цит. за Свобода. – 1938. – 14 грудня.*

впевненість у тому, що навесні слід очікувати вибуху війни. «Цю війну на Заході розпочне Муссоліні з Францією, а на Сході Гітлер у своєму поході на Україну. Єдиною надією на мир могло б бути лише те, що Муссоліні на Заході не розпочне нічого, зате Гітлер, хоч і піде на Україну, але не буде зачіпати західних держав. Англія та Франція не спинятимуть Гітлера в його поході на Україну, а використають час для своєї військової підготовки. Надія може бути лише на те, щоб злокалізувати війну, а не її цілковито уникнути»⁵⁵.

Історик Ю. Сливка акцентував на тому, що події в Карпатській Україні дали змогу керівникам Третього Райху зробити висновок, що західні держави цілком готові змиритися з перспективою німецької експансії на Схід, зокрема під прикриттям розв’язання української проблеми, і в такий спосіб уникнути війни на два фронти⁵⁶.

На початку січня 1939 р. ситуацію на Підкарпатській Русі особисто вивчав перший секретар посольства США у Празі Джордж Кеннан⁵⁷. Автор концепції стримування щодо СРСР в часи «холодної війни» у своїх спогадах з відкритою недовірою відгукнувся про тамтешній уряд, у якому, на його думку, переважали «псевдонацистські безвідповідальні елементи, що прийшли до влади при підтримці Німеччини». Вся діяльність уряду в Хусті, на думку американського дипломата, інспірувалася (якщо не повністю її контролювали) німецькими агентами та їхніми українськими емігрантськими протеже. «Німецькі нацисти, зачаровані концепціями Великої України, тривалий час були зацікавлені українськими тенденціями серед русинів, і ми можемо припустити, що політичні практики в цій частині світу відбувалися за допомогою німецьких грошей, які знайшли свій шлях до кишень проукраїнських політиків», – писав Джордж Кеннан⁵⁸. Уявлення американського дипломата про характер хустського уряду цілком відповідав західним схемам висвітлення подій стосовно Карпатської України, переважно як гітлерівської інтриги. До того ж він сам зізнавався у спогадах, що стежив за тогочасними подіями переважно за посередництвом преси та радіо. Його погляди на майбутній розвиток українського руху не відрізнялися від постмюнхенського західного нарративу про «Велику Україну» під німецьким патронатом: «Якби автономний «український» режим встановився в Рутенії, – писав він, – українські елементи в Польщі могли би бути розворушені до точки відкритого повстання. Українська держава могла б невдовзі бути встановлена в Східній Європі під німецькою гегемонією, і ця держава буде відправною точкою у змаганні за допомогою пропаганди та зброї за багаті землі радянської України. Отже, німецькі мрії про контроль над ресурсами та ринками великої родючої території, що простягається від Карпат до Кавказу, будуть реалізовані»⁵⁹.

⁵⁵ Свобода. – 1939. – 12 січня.

⁵⁶ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2005. – Вип. 13: Україна в Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 47.

⁵⁷ Свобода. – 1939. – 11 січня.

⁵⁸ Kennan George Frost. From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938–1940: Diplomatic Papers / George Frost Kennan. – Princeton NJ: Princeton Univ. Press, 1968. – P. 23–24.

⁵⁹ Ejusdem. From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938–1940 / George Frost Kennan. – Princeton NJ: Princeton Univ. Press, 2015. – P. 61–62.

Досить поверхові й упереджені погляди про становище Карпатської України відображені в офіційному звіті, який Дж. Кеннан надіслав у Вашингтон на початку березня 1939 р. У звіті зазначено, що “у недалекому майбутньому незграбний уламок, що колись називався Рутенією, повернеться до економічної та політичної єдності з Угорщиною, до якої він природно належить»⁶⁰.

Тим часом американські засоби масової інформації продовжували за інерцією відтворювати старі штампи. Приміром, журналіст газети *Boston Traveler* Д'юї МакКензі у січні 1939 р. писав, що навесні Гітлер допоможе Україні, інспіруючи повстання українців проти радянського режиму, і при цьому поширить на неї свої впливи. Така тактика, на думку американця, могла забезпечити Європу від початку широкомасштабної війни⁶¹.

Реалістичніший погляд на роль «української карти» у зовнішній політиці Третього Райху, зокрема у відносинах з СРСР, висловив американський публіцист російського походження Александр Назаров. У статті «Чи прорубає Гітлер собі дорогу на схід», що побачила світ на початку лютого 1939 р. у *New York Herald Tribune*, він підкреслював, що український сепаратистський рух за відокремлення України від Москви має не національне, а економічне підґрунтя – схильність до індивідуалізму, що суперечила радянській політиці колективізації. Ця ненависть до російського комунізму була, на думку А. Назарова, єдиною поважною силою, яка відштовхувала українців від московського центру. І цю силу, мовляв, у своїх інтересах і прагнула використати Німеччина. У Берліні вважали, що, підтримуючи морально й фінансово ці тенденції, можна було викликати на Україні «сепаратистський рух, безлад та повстання». Однак німецькі оглядачі вірили, що Сталін готовий зробити на користь Німеччини різні економічні концесії у випадку, коли остання відмовиться підтримувати українську сепаратистську пропаганду. «Німеччина охоче пристала б на таку згоду, адже вона прагнула отримати з України ресурси, а не владу над непокірними українцями. Якщо це відповідає дійсності, – припускав автор, – тоді Німеччина використала б український рух лише для того, щоб продати його за добру ціну Москві»⁶².

Французька преса також множила чутки про українські плани Гітлера, фокусуючи уваги на питанні Карпатської України. Більшість видань писало, що фюрер підтримує українську справу. Наприклад, Моріс Шуман вважав, що всі ускладнення спричинені самими українцями. На його думку, карпато-українці були посібниками німецького Райху, «посібниками незамінними сьогодні, а особливо завтра»⁶³.

Американська та європейська громадськість могла лише здогадуватися про німецькі плани переоблаштування Центрально-Східної Європи та подальшу долю Карпатської України. Нічого з таємних інструкцій Гітлера не було оприлюднено, а переговори Німеччини з її сусідами в цей час проходили переважно за зачиненими дверима. Успішність фюрера як дипломата полягала в тому, що він, вдало маскуючи свої справжні наміри, створював хибне уявлення про цілі німецької

⁶⁰ *Ejusdem*. Memoirs 1925–1950 / George Frost Kennan.. – New York, 1967. – P. 96–97.

⁶¹ Цит. за Свобода. – 1939. – 16 січня.

⁶² Цит. за Свобода. – 1939. – 9 лютого.

⁶³ Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 65.

політики в очах міжнародної спільноти, виявляючи у такий спосіб вразливі місця своїх супротивників.

За результатами зустрічі польського міністра закордонних справ Юзефа Бека з німецьким рейхсканцлером у Берхтесгадені 5 січня 1939 р., під час якої Гітлер заявив, що галаслива пропаганда з приводу планів Берліна щодо України не відповідає дійсності, і тому «Польща жодною мірою не повинна побоюватися Німеччини»⁶⁴. Журнал *Spectator* писав, що хоча фюрер запевнив польського міністра у тому, що Німеччина не підтримує планів створення «Великої України», все ж «українська агітація в Рутенії – створеному після Мюнхена зародку майбутньої Великої України – не послабилася», а «батько Волошин вперше пов'язав себе з українським націоналізмом». Видання зазначало, що Гітлер перебуває напередодні «доленосних рішень», ще не визначився щодо свого наступного кроку і шукає слабке місце, яке може запропонувати менше опору його подальшому наступу. «Український план, як повідомляють, надихається його вірою у внутрішню дезінтеграцію Радянського Союзу», – писало видання⁶⁵. 27 січня 1939 р. міністр закордонних справ Третього Райху Й. Ріббентроп у Варшаві під час розмови зі своїм польським візаві Ю. Беком висловив «негативну позицію фюрера щодо питання Великої України»⁶⁶. *Spectator* писав, що «неприховані надії Німеччини на створення незалежної Великої України робить її сусідів більш поступливими прийняти її роль, якщо вона відверне свою експансію на Захід». «Українська карта», на думку видання, була використана нацистами для шантажу проти Польщі, щоб схилити її до ближчого союзництва з Німеччиною⁶⁷.

Після виголошеної 30 січня 1939 р. промови фюрера в рейхстазі, під час якої на велике здивування закордонних оглядачів та дипломатів він жодним словом не згадав про Україну та про свої плани походу проти більшовизму, 3 лютого 1939 р. *Spectator* із розчаруванням писав, що ті західні демократи, які сподівалися на відвертання гітлерівської агресії на Схід, помилися, адже від часів Мюнхена Гітлер виявив більше поваги до СРСР, ніж до Франції чи Великої Британії. У журналі також було зазначено: «Актуальні події німецької політики останніх місяців є достатнім коментарем щодо повідомлень про те, що СРСР такий слабкий, що варто тільки попросити і Україна буде німецькою»⁶⁸.

Наприкінці січня 1939 р. за допомогою гітлерівської служби безпеки (СД) у європейських дипломатичних колах було поширено інформацію, яка свідчила про згасання зовнішньополітичного інтересу Німеччини до української проблеми в Підкарпатській Русі. У перший тиждень лютого 1939 року про Карпатську Україну на європейському континенті уже не згадували, а українське питання перестало бути актуальним⁶⁹.

The *New York Times* 4 лютого 1939 р. опублікувала статтю Е. МакКормік «Українські плани Гітлера відкладені», в якій журналістка писала, що Варшава надзвичайно радіє тому, що Гітлер наразі залишив свої плани походу на Схід,

⁶⁴ Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. – Москва, 1971. – Т. 2. – С. 5–6.

⁶⁵ *Spectator*. – 1939. – 13 January. – P. 2.

⁶⁶ Документи и материалы кануна Второй мировой войны... – С. 6.

⁶⁷ *Spectator*. – 1939. – 27 January. – P. 2.

⁶⁸ *Ibidem*. – 3 February. – P. 1.

⁶⁹ *Зленко Д.* Українське питання у 1938–1939 роках... – С. 265, 276–277.

адже фюрер запевнив міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека у тому, що він не буде підтримувати українців у Речі Посполитій в їхніх змаганнях до повстання «Великої України»⁷⁰.

Газета «Свобода» наприкінці лютого 1939 р. зі здивуванням відзначала дивний спокій у західних ЗМІ з приводу українського питання: «Щось притихло з українською справою, коли мати на увазі те, що ще не так давно не було одного дня, щоб американські газети не принесли якихось «новинок», пов'язаних з «Великою Україною»»⁷¹.

Тим не менше припинення активних спекуляцій у західній пресі навколо планів створення «Великої України» під нацистським протекторатом не розчарувало справжніх прихильників українського руху на Туманному Альбіоні, які все ще намагалися вплинути на політику офіційного Лондона у Східній Європі загалом та в Карпатській Україні зокрема, й у такий спосіб підтримати прагнення українців до створення власної держави. Водночас українські лідери в Хусті активно шукали підтримки для української автономії за кордоном, зокрема вбачали у Сполученому Королівстві одного із гарантів державних кордонів, встановлених за підсумками Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу. Попри те, що невинуваті сподівання на захист з боку Третього Райху були досить великими в той час у Хусті, при цьому не відкидали підтримки і з боку будь-якої іншої європейської держави.

У лютому 1939 р. в Хуст прибув член Англо-українського комітету, неформальний «друг України», британський політик-лейборист Вільям Веджвуд-Бенн. За інформацією лондонського кореспондента австралійського видання *The West Australian*, під час його зустрічі з прем'єром Августином Волошином, останній заявив: «Це правда, що Гітлер є нашим другом і що етнографічний принцип, покладений в основу Мюнхенського договору, є нашою хартією, однак ми не хочемо бути зняряддям у руках Німеччини. Чому б Англія не могла стати нашим другом»⁷².

Подібні настрої та сподівання карпатоукраїнської еліти на підтримку з боку офіційного Лондона підтверджує і британський журналіст Майкл Вінч, який мав з цього приводу розмову з Іваном Рогачем, особистим секретарем Августина Волошина: «Рогач звернувся до мене із запитанням, чи не здається мені, що командувач Веджвуд-Бенн, який недавно приїжджав до Хуста, є прихильником Великої України. Усі вони мали надію, що він таки симпатизує Великій Україні, оскільки їм дуже хотілося мати союзників у Палаті громад. Нам конче потрібна підтримка інших країн, окрім Німеччини, додав Рогач, бо ми не маємо жодного бажання перетворитися на німецьку колонію, що би там люди собі не думали»⁷³.

1 лютого 1939 р. у Лондоні відбулося засідання Близько- та Середньосхідного товариства за участю близько 200 представників британської еліти, під час якого виступив один із головних промоутерів українського питання на Туманному Альбіоні, член Англо-українського комітету, британський журналіст Ланселот Лоутон. У своїй доповіді «Україна: найбільша проблема Європи» Лоутон зазначав, що однією з головних цілей наступної німецької експансії буде Україна з її унікальними

⁷⁰ *The New York Times*. – 1939. – 4 February. – P. 6.

⁷¹ *Свобода*. – 1939. – 27 лютого.

⁷² *The West Australian*. – 1939. – 23 February. – P. 17.

⁷³ *Winch M. Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident / Michael Winch*. – London: Robert Hale Limited, 1939. – P. 128–129.

ресурсами та географічним становищем. Британець закликав офіційний Лондон підтримати Україну й українців у їхніх прагненнях до свободи і висловив переконання, що такі кроки відкриють новий шлях для розв’язання багатьох європейських проблем. «Якою має бути позиція Великої Британії? – запитував журналіст. – Наша позиція, я вважаю повинна бути та, що й в українців. Ми повинні стояти на боці України і на боці кожної держави, яка готова допомогти їй на прийнятних для неї умовах. Іншими словами, ми повинні прагнути до того самого рішення, якого бажає сама Україна. І я переконаний, що це так само в наших інтересах, як і в її. Наближаються великі перемиріння у Східній Європі, і проблеми, подібні до українських, виникнуть не тільки там. Якщо ці проблеми розв’язувати в новому дусі і новими способами, то потрібно знайти такі засоби, реалізація яких допоможе малим і молодим націям жити незалежно поруч із старими та сильними націями»⁷⁴.

На жаль, рекомендації та напрацювання з української проблеми Англо-українського комітету, до якого входили британські парламентарі, політики, військові, історики та журналісти, не взяли до уваги урядовці Невілла Чемберлена, який фактично погодився визнати Центрально-Східну Європу регіоном домінуючих інтересів Німеччини.

До речі, на початку лютого 1939 р. департамент заморської торгівлі Форін офіс розробив проект створення незалежної України. Аналізуючи економічні аспекти, британські експерти припускали, що відокремлення України від Радянського Союзу може спричинити крах радянської економічної системи і зрештою розпад СРСР (що врешті-решт і сталося, тільки у 1991 році – *О. П.*)⁷⁵.

У політичних та ділових колах Франції також обговорювали різні варіанти німецької політики щодо України. Так, у Комітеті де Форж висунуто ідею створення незалежної України з приєднання до її складу частини Польщі та встановлення німецько-польського кондомініуму над нею. Під час виступу міністра закордонних справ Франції Жоржа Бонне у сенатській комісії закордонних справ зроблено заяву, яка свідчила, що Париж резервує позицію на випадок, якщо «Росія та Польща не зможуть протистояти занадто сильному сепаратистському руху, що має на меті створення незалежної Української республіки»⁷⁶.

Радянський посол у Лондоні І. Майський у донесенні в Москву за 25 лютого 1939 р. підсумував політику Великої Британії та Франції в українському питанні. На його думку, відразу після Мюнхена англійська та французька преса взялася «роздувати чутки й повідомлення, за якими Гітлер тепер націлюється на Схід», на Україну. Впливові політики, у тому числі й члени британського кабінету, «прямо підказували Гітлеру цю авантюру на Сході». Радянський дипломат відзначав, що Захід був розчарований вичікуванням Гітлера, який «усіма способами ухиляється від великої війни»⁷⁷.

Дослідниця Н. Свідерська відзначала, що конфіденційні розмови з дипломатами різних країн виявили велику стурбованість Москви актуалізацією українського питання. Не випускаючи з поля зору розвиток української справи на міжнародній

⁷⁴ Лоутон Л. Українське питання / Ланселот Лоутон; упоряд. С. Кот, пер. В. Триліс. – Київ; Лондон: “Спадщина” ЛТД, 2006. – С. 122–126.

⁷⁵ Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938–1951... – Р. 45–50.

⁷⁶ Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах... – С. 209–210.

⁷⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 65.

арені та проаналізувавши зовнішньополітичні кроки Німеччини, навесні 1939 р. радянський уряд дійшов висновку, що Гітлер запланував наступний удар на Захід. З цього випливало, що українське питання для німецької політики не є визначальним⁷⁸.

Британський посол у Берліні Н. Гендерсон у своєму донесенні 9 березня 1939 р. у Лондон все ж висловлював надію на реалізацію німецьких планів на Сході: «Стосовно України, то хоча я і вважаю ідею завоювання неймовірною, мені тим не менше видається неминучим, що Німеччина виявить бажання спробувати відірвати цю багату країну від великої держави, яку вона вважає своїм основним ворогом. У своїх власних інтересах вона воліла б звичайно, аби Україна була незалежною і була б буферною державою між нею і цим ворогом, і цілком очевидно, що вона хотіла би користуватися там переважаючим економічним і політичним впливом. Я не думаю, щоби СРСР слухняно підкорився німецьким інтересам до такого ступеня, і мені здається, що чим менше ми будемо надавати перевагу будь-якій із сторін у цьому конфлікті, тим краще»⁷⁹.

Проголошення незалежності Карпатської України та її уконституювання на засіданні краєвого Союму 15 березня 1939 р. залишилось поза увагою країн Заходу. Жодна з держав світу не визнала самопроголошеної держави, яка була залишена на поталу гортистській Угорщині. Після невдачі з отриманням протекторату від Німеччини уряд Августина Волошина апелював до демократичних держав. 14 березня 1939 р. офіційний представник хустського уряду в Празі Вікентій Шандор поінформував американського посла Вільяма Карра про проголошення незалежності Карпатської України на підставі рішень Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу, що стосувалися права карпатоукраїнського народу до самовизначення⁸⁰. 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Юліан Ревай, перебуваючи в Берліні, передав через французьке посольство телеграму до уряду в Парижі з проханням дипломатичного втручання перед Будапештом стосовно угорського вторгнення на територію Карпатської України, як колишньої складової Чехо-Словацької республіки. Однак французьке Міністерство закордонних справ не відгукнулося⁸¹. Ще напередодні розпаду Чехо-Словаччини, 14 березня 1939 р. Париж був поінформований своїм послом із Берліна Робертом Кульондром, що «нацистські лідери усвідомили помилковість своєї ставки на Карпатську Україну, як відправну базу для реалізації своїх майбутніх планів на Сході»⁸².

Аби уникнути зайвих дипломатичних наслідків, під час окупації Карпатської України угорськими військами 15-18 березня 1939 р. Великобританія та Франція вдали, ніби карпатоукраїнське питання є внутрішньою проблемою Угорщини. Зокрема, під час цих подій британський посол у Будапешті засудив угорську агресію

⁷⁸ Свідерська Н. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. Свідерська. – Львів, 2001. – С. 10..

⁷⁹ Год кризиса, 1938–1939: документи... – Т. 1. – С. 255.

⁸⁰ Шандор В. Спомини / В. Шандор. – Ужгород; Нью-Йорк, 1996. – Т. 1: Карпатська Україна 1938–1939. – С. 363.

⁸¹ M. Coulondre, French Ambassador in Berlin, to M. Georges Bonnet, Minister for Foreign Affairs. Berlin, March 16, 1939 // The French Yellow Book. – Paris, 1939. – P. 92.

⁸² M. Coulondre, French Ambassador in Berlin, to M. Georges Bonnet, Minister for Foreign Affairs. Berlin, March 14, 1939 // The French Yellow Book. – Paris, 1939. – P. 76.

як акт насильства, однак ні він, ані міністр закордонних справ Великобританії лорд Галіфакс, ані прем’єр-міністр Невілл Чемберлен так і не висловили офіційного протесту на адресу Будапешта, розглядаючи угорську окупацію Карпатської України не як співучасть разом із Німеччиною у розчленуванні Чехо-Словаччини, а як акт, здійснений проти волі Берліна. Виступаючи в Палаті лордів 20 березня 1939 р., лорд Галіфакс не дав жодної оцінки факту зайняття угорськими військами території Закарпаття, на відмінну від захоплення Третім Райхом чеських земель, що було визнано грубим порушенням міжнародного права, суверенних прав і свобод чехів⁸³. А міністр закордонних справ Франції Джордж Бонне безпосередньо привітав угорського посла в Парижі, зазначивши, що було б краще, якби у Прагу увійшли угорці, а не німці⁸⁴.

Західноєвропейська преса стримано відреагувала на демонтаж Чехо-Словаччини в її східній частині, фокусуючись головню на триумфальному вступі вермахту в чеські землі. Деякі видання не могли повірити у те, що Берлін дав згоду на окупацію угорськими військами Карпатської України. Зокрема, французький журналіст Пертін вважав, що Німеччині таки потрібен цей шматок землі для своєї подальшої східної експансії⁸⁵. *Washington Post* запитував, чи встановить Угорщина із зайняттям Карпатської України бар’єр для подальшого просування Третього Райху на Схід⁸⁶.

Після капітуляції чехословацької армії в ході окупації вермахтом Богемії та Моравії збройний опір, який вчинили карпатські січовики наступаючим військам, вразив багатьох тогочасних закордонних оглядачів. Інформаційні повідомлення про бойові дії в Карпатах облетіли провідні світові видання, однак більшість із них обмежилися простою констатацією фактів та викладом хронології подій.

Журналістка *The New York Times* Енн О’Гара МакКормік була однією з перших, підготувавши сенсаційні повідомлення про проголошення незалежності Карпатської України та її оборону перед наступом угорських військ. Американка залишалась у Хусті до 15 березня 1939 р., попросивши згодом притулок у польському консульстві в Севлюші. Вже невдовзі вона дісталася потягом до Будапешта, де взяла інтерв’ю про останні події в угорського міністра закордонних справ Іштвана Чакі⁸⁷.

Журналістка дивувалася тому завзятому опору, який чинили оборонці щойно проголошеної країни в Карпатах. «Чому Карпатська Україна, найменший і найслабший шматок Чехословаччини, впала останньою? Нині Хуст окупований угорцями, але навколо міста, в горах «січові стрільці» продовжують боротьбу. Немає сумніву, що ці гарячі верховинці люблять боротися задля самої боротьби. Адже цей примітивний народ вірить, що мусить боронити свій народ до останнього (...) В цей час вони вже знали, що Гітлер віддав їх мадярам. І це властиво робить завзятий опір Січі таким загадковим. Коли Гітлер опустив їх, чому Січ продовжує

⁸³ Speech by the Secretary of State for Foreign Affairs in the House of Lords. 20 Mar 1939 // *The British War Blue Book*. – London, 1939.

⁸⁴ *Macartney C. A. October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945*. P[art] II. / C. Macartney. – Edinburg: University Press, 1957. – P. 342.

⁸⁵ Свобода. – 1939. – 16 березня.

⁸⁶ *The Washington Post*. – 1939. – 19 March. – P. 1.

⁸⁷ *The New York Times*. – 1939. – 22 March. – P. 5.

таку безнадійну боротьбу? Чому мадярська армія зустрічає стільки перешкод в здобутті території, яку обороняють вояки-аматори»⁸⁸.

Інший кореспондент *The New York Times* П. Філіп писав, що з усіх народів, які населяли Чехо-Словаччину, одні українські селяни показали себе справжніми державниками, бо тільки вони підняли боротьбу в обороні своєї держави, хоча у порівнянні з іншими народами, їхня боротьба не мала майже ніяких сподівань на перемогу⁸⁹.

Багатоох оглядачів тих подій не покидали хибні ілюзії, що Третій Райх не міг так просто віддати Карпатську Україну на поталу угорцям. Так, Е. МакКормік спочатку припускала, що німці не повністю зреклися Карпатської України й планують залишити певну її частину вільною. У зв'язку з цим американка помилково припускала, що Угорщина лише тимчасово зайняла територію Карпатської України в інтересах Німеччини⁹⁰.

Щедро виплеканий впродовж чехословацької кризи західними медіа міф про німецьку підтримку планів створення «Великої України» на базі Карпатської України розвіювався повільно. Окрім цього інформацію стосовно співучасті Берліна в цій акції посилювала відсутність офіційно оприлюдненого підтвердження того, що Гітлер таки дав згоду Горті на окупацію Закарпаття. Нацистські керівники прагнули в черговий раз вправно замаскувати свої «українські карти», щоб згодом із таким же успіхом використати їх з маніпулятивною ціллю для натиску проти Польщі, де проживала понад 6 млн. українців.

Отже, у 1938–1939 рр. західні медіа стали заручником міфів та пропагандистських схем, інспірованих нацистськими службами з метою дезінформації та відвернення уваги громадської думки на Заході від справжнього напрямку агресії Третього Райху в Європі. Частково тут спрацювала схильність ЗМІ у Великій Британії, Франції та США до перебільшень у вигідному для себе руслі. Водночас масла у вогонь підливали західні дипломати, які давали помилкові оцінки зовнішньої політики нацистської Німеччини. Європейська, а слідом за нею американська преса захопилася за ідею гітлерівського походу на Схід задля створення «Великої України» й тиражувала матеріали на цю тему з неймовірною швидкістю й інтенсивністю. Цей феномен можна порівняти із описуваним британським журналістом Ніком Дейвісом у книзі «Новини Пласкої Землі» ефектом «помилки тисячоліття», коли глобальні медіа стали заручниками щедро розтиражованої неправди про збій комунікаційних систем унаслідок прогнозованої помилки комп'ютерних програм на межі тисячоліть у ніч на 31 грудня 1999 року⁹¹. У 1938–1939 рр. західні медіа також стали співтворцями міфу про німецькі плани щодо України.

Небачений раніше спалах інтересу у міжнародних колах до української проблеми був не стільки пов'язаний із зацікавленням забутим після подій 1917–1920 рр. і розділенням між чотирма державами народом та його національними прагненнями, скільки з гітлерівськими планами агресії. Оцінка українського питання в громадських колах на Заході не виходила за межі сформованого в медіа образу.

⁸⁸ Ibidem. – 18 March. – P. 16.

⁸⁹ Цит. за Свобода. – 1939. – 20 березня.

⁹⁰ *The New York Times*. – 1939. – 17 March. – P. 16.

⁹¹ *Дейвіс Н.* Новини Пласкої Землі / Н. Дейвіс. – Київ: «Темпора», 2011. – С. 15–63.

Тільки поодинокі журналісти, історики та громадські діячі в європейських країнах підкреслювали природний характер українського національно-визвольного руху. Активізований формуванням автономної Підкарпатської Русі (Карпатської України) у складі Чехо-Словацької федерації інтерес західної громадської думки до українського питання сягнув свого піку у листопаді-грудні 1938 р. Після декількох зовнішньополітичних кроків нацистської Німеччини в січні 1939 р., які засвідчили незацікавленість українським питанням, ажіотаж на українські теми у західних ЗМІ поступово зник. Британська, французька та американська преса майже цілком затишли напередодні розпаду Чехо-Словаччини та під час окупації чеських земель німецькими військами. Інформаційні зведення та нечисленні репортажі про ситуацію в Карпатській Україні під час угорської окупації краю 14-18 березня 1939 р. вже не аналізували події в загальноукраїнському та світовому контексті. Проблема Карпатської України та українське питання після березневих подій 1939 р. зникли з порядку денного міжнародної політики.

Oleksandr Pahiria. ‘The Ukrainian Piedmont’ in the Carpathians: the Ukrainian question in the Western public discourse during the Czechoslovak crisis of 1938–1939

The article examines the place of the Ukraine state building process in Transcarpathia region in 1938–1939 in the Western public discourse. Based on media sources and diplomatic documents it analyses key patterns in the coverage of Ukrainian question by Western journalists, diplomats, intellectuals and political figures during the Czechoslovakia international crisis of 1938–1939.

Key words: Carpatho-Ukraine, Czechoslovakia, Munich conference, the West, press.